

वातदूतम् ।

सटीकम् ।

श्रीकृष्णनाथन्यायप्रदाननभट्टाचार्येण

प्रणीतम् ।

—०००—

तेनैव संस्कृतम् ।

८ नं निमतलाघाट प्रीटस्य

श्रीयुक्त भुवनचन्द्रवसासेन

प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

मानिकगनाप्रीट् २१ नं दुगलकिमोरदासेर लेग

नून दाण्मीकियन्वे

श्रीशन्तर्षेपरणपासेन

सुदितम् ।

१८८६

বিজ্ঞাপন ।

এই শতশ্লোকীয়ক প্রবন্ধটি আগার প্রথমাবস্থায় রচিত । মাদৃশ আধুনিক রচয়িতার রচনাইত পাঠকবৃন্দের মনঃমন্তোবকরী হয় নাই তাহাতে আবার এ শ্লোক করেকটি অপরিণতাবস্থায় প্রণীত । সুতরাং এরচনা যে প্রীতিজননী হইবে, তদ্বিবে আবার অনুগাত্রও আশা নাই । প্রখ্যাত মদোবতা বশতঃ স্মরণ্য হইবারই সমধিক সম্ভাবনা । যদিও কলিকাতা সংস্কৃত বিদ্যালয়ের ভূতপূর্ব সাহিত্যাধ্যাপক পণ্ডিত-বর ৩ প্রেমচন্দ্র তর্কবাগীশ মহাশয় কালীবাসকালে এই শ্লোক করেকটির প্রতি নেত্রপাত করিয়া আগাকে মুদ্রিত করিবার সাহস দান করিয়াছিলেন, তথাপি লোকহর্বজনক উৎকর্ষনা দেখিয়া এপর্যন্ত মুদ্রিত করি নাই । করিবার বাসনাও ছিল না । অধুনা কতিপয় ছাত্রের একান্ত অনুরোধপরতন্ত্র হইয়া মুদ্রিত ও প্রচারিত করিতে হইল । যদি উল্লিখিত তর্কবাগীশ মহাশয়ের দৃষ্টিরমায়নপাতে দোষক্ষয় হইয়া থাকে ও ভ্রমিবন্ধন ইহার ছই একটা শ্লোকও যদি সগাজের মনোরম হয়, তাহা হইলেই সমস্ত পরিপ্রণয় সফল জ্ঞান করত ধন্যম্মন্য হইব ।

পরিশেষে পণ্ডিতসমাজে বিনয়াঞ্জলিমহকারে নিবেদন — ইহার যে যে অংশ মদোব বলিয়া নির্ণীত হইবে, অশঙ্কিত ভাবে সেই দোষও সন্মুদায় আমাকে লেখেন, তাহাতেও আগার মহোপকার হইবে ।

শ্রীকৃষ্ণনাথ শর্মাঃ ।

उत्सर्गः ।

जीयादशेषदेशविशेषनिवेशितैरिव विजयलक्ष्मी
 सहस्रैरापूर्यमाणकोषा, निर्जितनृपतिनिवहोपहृताभी
 राजलक्ष्मीभिरनुचरीभिरिवानवरतमुपसेव्यमाना, समर-
 लक्ष्मीभिरप्राप्तावसराभिरिवोपाख्यमानसेनापतिनिकरा, स-
 हालक्ष्मीरिव धनार्थभिरुपजीवनीया द्वीपवतीपतिजन्मा च
 सरस्वतीव विद्यार्थिगणवाञ्छनीयप्रसादा विषदवर्णा च,
 मातेव प्रजापालनपरायणा निर्भीकतयाभ्यर्धनीयार्था च, अस-
 मानापि सम्मानेनातिशयितभूमण्डलाखण्डला, अरिपरि-
 भाविगुणापि नारीणां परिभाविनोगुणान् वहन्ती, अवलापि
 वलातिशयप्रकम्पितभूमृङ्गणा, अनन्तशक्तिभिरङ्कैरवहेलया
 भुवो भारं धारयन्ती श्रीश्रीमती भारतेश्वरी महाराज्ञी ।
 सुशासनप्रसूतैस्तद्व्यशोभिर्विलिप्तं रजतपरिमार्ज्जितस्रिवेदं
 जगदुपहसतीव शरदभ्युदितराजमण्डलम् । तदासादिताधि-
 कारैर्हि पुरुषैर्दण्डधारिभिः पदे पदे विपथवर्त्तननिवर्त्त-
 नया नियम्यन्ते मत्तर्गाः । तत्प्रभावाद्देवार्थदूषणमसत्काव्येषु,

दूटकारिता अथसंग्राहिषु, राजविद्रोहिता च सिंहिकासूना
 साम्प्रतं सम्भवन्ते । तदनुकम्यासम्यातपरिवर्द्धितविविध-
 विद्याभिः सर्वत्र सञ्चारिणीभिर्न होपकाराः प्रसूयन्ते ।
 तथैव ळतसञ्जीवनीभूतया गौडोयभाषायाविहितसु-
 ज्जीवनम् । भारतवर्षीया वर्षीयसीयं संस्कृतविद्या यवन-
 भूपतिभिरसत्कृततया ज्ञानिसुपगता खल्वनयैव परिपालन-
 कुशलया सबहुमानमाह्वय उपचारपरायणसुनिपुणप्रखिडत-
 मण्डलीमण्डित-सञ्चितोपकरणप्रपञ्च-सुन्दरसन्धिराथ्यन्तर-
 सन्निवेशिता नीयते निर्वृतिं परमां । तदध्ययनाध्या-
 षनानिपुणाश्च दानमानसत्कारैः सन्भाव्यन्ते । येनास्याक-
 सख्यां विद्यायामविचलितभक्तिरनश्वरी भूत्वा ऐहिकीं
 साध्यरायिकीञ्च सम्यदं सम्यादयिष्यति, वर्द्धयिष्यति च
 सहाराञ्जीसन्तोषसन्ततिम् ।

तदिदानीमकिञ्चना वयमकिञ्चित्करमपि प्रजा-
 भक्तिमानप्रदर्शनं सटोकमेतं लोकशतात्मकप्रबन्धं साञ्जलि-
 वन्धं सहाराञ्जीसिंहासनोपान्ते सविनयसुप्रहारतया ससु-
 त्कृत्य जगदीश्वरमेवमध्यर्थासहे यथेयमसासान्यकारुण्य-
 रसा श्रीश्रीमती भारतेश्वरी सकलसदृष्टिदृष्टिभिरस्या
 भारतभूमेः प्रशस्यतावर्द्धनी भूयात्, भूयाच्च प्रजानुरञ्जन-
 तदीक्षितस्य राजनीतिसमूहनमण्डितस्य तदीयल्लेहार्द्रचे-
 तसः पालनकुशलता कुशलनीति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

युद्धिपदम्

पृष्ठ	पंक्तौ	अयुद्धम्	युद्धम्
२	१८	चसात् प्रत्ययः ।	चसात् प्रत्ययः ।
२	१८	ससत्समनः	सस् तुस् मनः
२	२३	कक्षां समर्थे	कक्षां समर्थे
२	२५	कक्षां समर्थत्वे	कक्षांसमर्थत्वे
३	१	भर्तृ	भर्तृ
३	१७	निन्दक	निन्दक
४	३	श्वश्रन	श्वसन
५	२	विश्वकचारा	विश्वक्चारा
५	१२	सन्निधानात्	सन्निधनात्
५	१५	गामिनं	गामिनः
७	४	सामदथा	सामदथा
८	१	वारिजानां	वारिजानां
९	५	वदसुखा	वदसुखा
९	११	सुखप्रकर्ष	सुखप्रकर्ष
९	२५	जलध	जलधे
१०	३	भर्तृ	भर्तृ
१०	१४	पर्यतखेव	पर्यतखेव
१०	२४	विश्वो	विश्वो
११	१८	कुलिकौ	कुलिकौ
१२	२२	प्रलो	प्रलो
१३	४	नतान्	नतान्
१३	१६	भृता	भृता
१४	५	यन्निशेषा	यन्निशेषा
१४	१०	मित्यर्थः ।	मित्यर्थः ।
१४	१२	अपिर्मुनिभि	अपिर्मुनिभि

दृष्टे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४	२०	भिन्नाः	भिन्नाः
१४	२६	भवत	भतत्
१५	१६	सुख	सुख
१५	२७	सीसाःश्यम्	सीसाःश्यम्
१६	८	धानत्	धानात्
१६	२३	दूत वधे	दूज वधे
१७	१४	व्याख्यारम्भ	काक्यारम्भ
१८	८	अङ्गै	अङ्गै
१८	१३	शततं	सततं
१८	२१	शापावसाने	शापावसाने
१९	८	भर्तुका	भर्तुका
१९	११	वलस्यै	वलस्यै
१९	१६	प्ररुटैः	प्ररुटैः
१९	१९	क्रोताम् ।	क्रोडान् ।
१९	२२	चार्यस्य	चार्यस्य
२०	३	पूर्वक्यां	पूर्वस्यां
२०	१६	सूत्व	सूत्व
२०	१७	दुर्विणीतं	दुर्विनीतं
२०	१८	मष्टतः	मष्टत
२०	२१	हानजाने	हानजाने
२०	२४	असादनीयम्	असादनीयम्
२१	२५	क्रिशरो	क्रिशरो
२२	४	रङ्गूतः	रङ्गूतः
२२	१६	रावणेत्वर्षः	रावणेनेत्वर्षः
२२	१९	पूर्वस्या	पूर्वस्या
२२	१९	शिङ्गो	शिङ्गो

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३	४	गरुतं	गरुतं
२३	८	नेष्यते	नेष्यते
२३	१४	तस्माद्गल	तस्माद्गल
२३	१४	चरन्तीभि	चरन्तीभी
२३	१६	वाकर्षणानि	राकर्षणानि
२३	२२	गरुतं	गरुतं
२४	१	तन्त्र	तन्त्र
२४	४	परित्तेषु	पवित्तेषु
२४	१०	अतिघर्षे । सा	अतिघर्षेऽत सा
२४	११	अतिसुरभिः	अतिसुरभिभिः
२४	१४	सुख्य	सुख्य
२४	१७	अवनमननादौ	अवनमननादौ
२५	७	सुख्याः	सुख्याः
२५	९	यच्छब्दान् । तच्छब्द	यच्छब्दान् तच्छब्द
२५	२४	सङ्गतेयसुत्	सङ्गतेयसुत्
२६	१	तस्या	तस्याः
२६	१२	तोऽये	तोये
२८	२८	दिन्दा	निन्दा
२९	१	तस्मिन्नङ्गै	तस्मिन्नङ्गै
२९	३	सपदि	सपदि
२९	७	वर्षानवा	वर्षानवा
२९	२३	गाम्भीर्यमायात्	गाम्भीर्यमायात्
३०	६	तदशुभ	तदशुभ
३०	१५	भ्रूव्याजेन	भ्रूव्याजेन
३१	२३	आवल्पा	आकल्पा
३२	३	रभ्रक्यो	रभ्रक्यो

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२	२	युगलक्या	युगलहा
३२	६	तूचितचं	तूचितं
३३	१०	कलकलं	वलकलं
३४	४	ससुद्धुत	ससुद्धूत
३४	१५	राजलक्ष्मा	राजलक्ष्म्या
३४	१६	तर्कार्य	तर्कार्य
३५	१३	सरणस्त्रमेयेति	सरणस्त्रमेयेति
३६	११	गखं	गख
३६	१७	अत्रालब्ध	तत्रालब्ध
३७	७	सायःह्वचरण	सायाह्वचरण
३७	१५	लोहितास्वरक्ता	लोहितास्वरक्त
३७	१७	जाल	जालः
३७	१८	कर्णन्	कीर्णन्
३८	१०	एत एव	एतएव
३८	२३	यद्देति	यद्देति
३९	१६	त्वं	त्वां
४०	६	नवशशु	नवपशु
४०	२२	दुध	यूध
४१	३	तन्मत्येहं	तन्मत्येहं
४१	१४	स्वान्तयागात्रै	स्वान्तयागात्रे
४२	१	देविनीं	देविनींते
४२	२	ते सिन्धुः	सिन्धोः
४२	६	दरिणा	दरिणा
४२	६	भर्तृपीडां	भर्तृपीडां
४३	३	काननेक्षिन्	काननेक्षिन्
४३	४	कोहि	कोहि

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४३	११	पङ्कनपूर्व्यं	पङ्कनपूर्व्यं
४३	२२	हि एतः	हि यतः
४४	१	भोज्ज्वलन्	भोज्ज्वलत्
४४	७	द्रक्ष्यक्यति	द्रक्ष्यस्यति
४४	१२	यि श्रेत्र	विश्रेत्र
४५	५	वीर्येत्र	वीर्यैः
४५	२१	अधिवसेः	अधिवसेः
४६	१४	उत्गतेः	उद्गतेः
४६	१७	संग्रहात्	संग्रहात्
४६	२०	अनुभावः अनुभवे	अनुभवेः ।
४७	४	दध्याद्दृदि	दध्याद्दृदि
४७	११	स्थानस्य	स्थानस्य
४७	१६	स्खललेन	स्खलनेन
४७	२०	शोणितानि	शोणितानि
४७	२३	आलोक्य	आलोकयत
४८	४	परिपुवत्वन् ।	पारिपुवत्वन् ।
४८	१६	सहनीयैः	सहनीयैः
४८	२०	प्रहृत्यर्थं	प्रहृत्यर्थं
४८	२२	सर्वतश्चरितुं	सर्वतश्चरितुं
४९	११	दुर्तगामी	दुर्तगामी
४९	१२	अस्त्राणां	अस्त्राणां
४९	१८	निर्भरीय्याः	निर्भरिण्याः
४९	२१	भूमि	भूमि
५०	३	शक्यमेकं	शक्यमेकं
५०	७	कृतिध्वनति	कृतिध्वनति
५०	८	न्यायेत्र	न्यायेत्रो
५०	१४	पादं स्खलनं	पादस्खलनं
५०	२०	दर्शनाय	दर्शनायोत्
५०	२१	सरदिन्दुः	सरदिन्दुः

शुद्ध	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१	१३	गोचर	गोचर
५१	१३	रूपादि	रूपादी
५१	१४	भविष्यति	भविष्यति की !
५१	१८	दौत्यकर्मणि	दौत्यकर्मणि
५१	१९	परुड ताः । निस्तलताञ्च	परुड तां निस्तलताञ्च
५१	१९	ब्रूते	ब्राते
५१	२१	वैवसु	रैवसु
५१	२२	जनो	जनो
५१	२२	विलम्बनकृत्वा	विलम्बकृत्वा
५२	९	सहस्रपद	साहस्रपद
५२	१८	वर्द्धने	वर्द्धसे
५२	२५	स्वैरः	स्वैरं
५२	२५	प्रत्यनीत	प्रत्यानीत
५३	१	अर्धप्रणान्त	अर्धप्रणान्ते
५३	१३	शिशिरितं	शिशिरितं
५३	२२	रघुपतेरगे	रघुपतेरङ्गे
५४	४	कृत्तालक	कृत्तालक
५४	५	लङ्गा	लङ्गा
५४	५	अता	अतो
५४	२१	द्रव्यस्य	द्रवस्य
५४	२५	वैराव्यात्	वैराव्यात्
५५	१	वर्जमूलं	वर्जमूलं
५५	५	वनै	वने
५५	१५	वियोगोवस्थासु	वियोगावस्थासु
५५	१८	सभवे ।	सभेव ।
५५	२३	कषापि	कषापि
५६	५	इङ्गुद्या	इङ्गुद्या
५६	९	इत्वमरः ।	इत्वमरः ।
५६	१९	इदानी	इदानी

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५६	१७	शरणः	शरणम्
५६	१८	सोहोद्रिक्ते	सोहोद्रिक्तेः
५६	२०	लगाया	लगाय
५७	४	नाद्याङ्गुत	नाद्याङ्गुत
५७	८	मलराधारे	मयोराधारे
५७	१०	तदहमिति	तदर्हमिति
५७	१४	अङ्गुत	अङ्गुत
५७	१७	रत्नाधानाना	रत्नाना
५७	२१	तुः शिवे	उः शिवे
५७	२३	शेषफलो	शेषफलो
५७	२५	देहाश्रयणं	देहाश्रयणं
५८	७	मार्गव	मार्गव
५८	११	दुट	दृष्य
५८	२०	वास्यं	वास्यं
६०	७	खन्दन्ते	खन्दन्ते
६०	१०	विप्रलब्धः	विप्रलब्धः
६०	२२	रघ	वच
६१	८	विरह	विरह
६१	१०	खन्दन्ते	खन्दन्ते
६१	१२	घच्छोः	घच्छोः
६१	१५	वितर्कः	वितर्कः
६१	२०	कार्ये	कार्ये
६१	२१	वृत्तान्तं	वृत्तान्तं
६१	२२	विज्ञापयिष्यत्	विज्ञापयिष्यत्
६२	१२	पुष्पमिव	पुष्पमिव
६२	२४	इतराङ्गा	इतराङ्गा
६३	१४	दरा	दारा
६३	२०	चाञ्चल्य	चाञ्चल्य
६३	२२	पञ्चति	पञ्चति

६४	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६४	४	योषा	योषा
६४	१०	खददर्शना	खददर्शना
६४	१२	स्पृष्टै	स्पृष्टे
६४	१२	अस्पृष्टैः ।	अस्पृष्टे ।
६४	१८	जोषितो	योषितो
६५	५	प्राते	त्राते
६५	१४	कृतागमीति	कृतागसीति
६५	१५	मेतकानां	भेलकानां
६५	१६	ससंष्टच्यमानं	सस्पृच्यमानं
६६	१३	स्यात	स्याता
६६	१८	सोः	सोः
६६	२१	सभिभत्तैर्तिमतार्थं	सभिमतार्थं
६७	४	बनवद	बलवद
६७	२३	त्रावयितव्य	त्रावयितव्य
६८	३	द्याक्य	द्यास्य
६८	६	याभिन्ताः	याभिलाः
६८	६	खादव	स्यादव
६८	१३	सत	सात
६८	३०	सर्ज	सर्जा
६८	२१	शप्	शप्
६८	२२	रजा	रजो
६८	२२	प्राग्	प्रागिति
६९	१३	स्तव	स्तर
६९	१४	भाव	भव
६९	१५	वाचना	वचना
६९	१७	हृत्	हृष्णा
६९	२२	असुखं	असुखं
७०	११	विपसाथो	वीष्साथो
७०	१४	सन्निधानं	सन्निधानं
७०	२७	शुक्लः सप्तस्यं	शुक्लसप्तस्यं

वातदूतम् ।

सीता भीता सुचिरविरहाङ्गच्छतोऽरण्यभूमिं
भर्तुः साध्वी व्रतमनुसृता पञ्चवद्यां वसन्ती ।
जह्ने लङ्कां प्रकृतिसुभगा रावणेनात्मभूमिं
चेतो यस्मात्प्रसति नितरां ह्य तदेवापतेत्किम् ॥ १ ॥

गते रामे श्यामे जलभृद्भिरामेऽङ्गनभुवं
कटाक्षान् मन्दाक्षात् क्षणरुचिसदृक्षान् विदधती ।
अपिस्वेदोद्भेदं नयनपरिखेदं विवृणती
विवाहे सीताया भुवनमनुपायात् स्मरकृतिः ॥
निश्चलीकृतराजानी विभावसुकुलाश्रयी ।
पौलस्त्यजयलीली ती शिवरामी नमास्यहम् ॥

विदेहराजदुहितुर्भर्तुं विरहोन्मादवादान् विवक्षुस्तन्नामधेयमात्रे षो-
डारितेन मङ्गलमाचरन् प्रस्तौति सौतेति । सुचिरविरहात् दीर्घकालीन-
विरहात् अर्थात् सन्भावितविश्लेषात् भीता भीतिमती अतएव हेतोः
अरण्यभूमिं दण्डकारण्यं गच्छतः पितुराज्ञया प्रस्थितस्य भर्तुरामचन्द्रस्य
व्रतं वनवासरूपनियमम् अनुसृता तदनुसारिणी सह पत्या वनं गतेति
भावः । प्रकृतिसुभगा प्रकृत्या स्वभावेन सुभगा सुन्दरी । संसिद्धिप्रकृती
त्वमे । स्वरूपञ्च स्वभावश्च निसर्गश्चेत्यमरः । सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिने-
तरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभग इति शब्दार्णवः । साध्वी प्रति-
व्रता । सती साध्वी पतिव्रतेत्यमरः । सीता विदेहराजदुहिता अतिवि-
ख्याततया सिद्धवन्निर्देशः । पञ्चवद्यां दण्डकारण्यप्रदेशविशेषे वसन्ती सती

संलक्ष्यैनामसदभिमतप्रार्थनासु प्रतीपां
 गूढोपायैर्जनकतनयासात्मसात्कर्तुं कामः ।
 रक्षोरक्ष्यामयसुपवनेऽस्थापयत् कौङ्किराते
 वर्षोत्कर्षं कुसुमसमयेऽप्यश्रुभिर्दर्शयन्तीम् ॥ २ ॥
 रक्षो भीतिप्रियविरहजक्लेशभूयिष्ठभारैः
 कुण्ठप्राये भवति हृदये भ्रान्तयाहसुं स्त्रीनः ।

रावणेन राज्ञसपतिना लक्ष्मीं नामात्मभूमिं जक्ते ङ्गियते स्म । हरतीर्ह-
 कर्मकस्य न्यादौ पाठात् मुख्यकर्मणि कर्मप्रत्ययः । भक्तृविप्रयोगभिया कृत-
 प्रयासाया अपि मैघिल्याः पुनः स एव जात इत्यतः कविराक्षिपति चेत
 इति । चेतो मनो यस्मान्नितरामतिशयेन वसति विभेति । हा किं तदेव
 आपतेत् आपतितं स्यात् ॥ १ ॥

संलक्ष्येति । अयं रावणः रक्षो रक्ष्यां रक्षोभीराक्षसै रक्षणीयां तथा
 कुसुमसमयेऽपि वसन्तेऽपि वसन्तः पुष्यसमय इत्यमरः । अश्रुभिर्नेत्राश्रुभिः
 करणैः अश्रुनेत्राश्रुत्यमरः । वर्षोत्कर्षं वर्षाणासुतकर्षं दर्शयन्तीम् एनां
 जनकतनयां जनकनास्त्री मिथिलेश्वरस्य सुताम् असदभिमतप्रार्थनासु
 असत्यो विगर्हिता या अभिमतप्रार्थना मनोगतस्याशंसास्तासु प्रतीपां
 प्रतिकूलां संलक्ष्य भावदृष्ट्यावधार्य गूढोपायैर्गुप्तोपायैरात्मसात् कर्तुं
 आत्मायत्तां कर्तुं कामोऽभिलासो यस्य स तथोक्तः सन् । कात्स्नायच्यो
 रिति करोती आयत्त्यर्थं चसात्प्रत्ययः । समतुममनः काम इति तुमो-
 ऽन्तलोपश्च । कौङ्किराते अशोकसम्बन्धिनि किङ्किरातस्त्वशोके ना इति सार-
 स्वतः । उपवने कृत्त्रिसवने अस्थापयत् वर्त्तयामास ॥ २ ॥

रक्ष इति । रक्षो भीते राक्षसाक्षोसस्य प्रियविरहजक्लेशस्य च भूयिष्ठ-
 भारैः प्रचुरभारैर्हृदये मनसि कुण्ठप्राये प्रायेण कर्मा समर्थं भवति सति ।
 कुण्ठो मन्दः क्रियासु य इत्यमरः । भ्रान्तया भ्रान्तिमत्वा उन्मत्तकल्पयेति
 भावः । मानसेन्द्रियस्य हि कर्मा समर्थत्वे जाते मनोग्राह्यं सुखं दुःख-

कालेनोच्चैर्जनितत्प्रया दूरभर्तृप्रवृत्तौ
 स्पर्शाद्बुद्धः समयसुखभो जातु वातस्त्वयोचे ॥ ३ ॥
 उत्तमानासुप्रकृतिधिवेवो ह्यसानैर्हिमानौ-
 क्षारैः सम्यङ्मदितगलनं शर्वरीसंशृहीतैः ।
 लब्धाशोक्षोदयसुसनसं व्यक्तदाक्षिण्यभावं
 याचेऽदस्त्वां पवन विरहोत्तमचित्ता वलाहम् ॥ ४ ॥

मिच्छाद्वेषो मतिः कतिरित्युक्तं स्वग्राह्यबीधादीनां सम्यक्ग्रहाराश्रयात्
 युज्यत एव अन्यत्रान्यत्वबुद्धिलक्षणो भ्रमः । अतएव भिषजः पठन्ति सान-
 सेन च दोषेण स पञ्चविध उच्यते इति । तथा दूरभर्तृप्रवृत्तौ दूरस्थस्य
 भर्तृरामस्य प्रवृत्तौ वार्त्तायां विषये वार्त्ताप्रवृत्तिर्वात्तान्त इत्यमरः । कालेन
 कर्त्ता उच्चैरतिगयेन जनिता तृषा इच्छा यस्याः तथोक्तया इच्छाकाङ्क्षा
 स्पृहे हा तडित्वमरीक्षात् तट्प्रवृत्तात् हसाहेति आप्रत्ययात् तपेति
 सिद्धम् । तथा सौतया जातु कदाचित् कदाचिज्जात्वित्यमरः । आह-
 र्मुखायैः प्रातःकालीनः प्रत्यपोऽहर्मुखमित्यमरः । तथा स्पर्शाद्बुद्धः स्पर्शन
 त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणेन उद्बुद्धोऽनुभूतः तदुक्तं स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वचः स्या-
 दुपकारक इति तथा गुणानुवृत्तौ महाभारते वायोरनियतस्पर्शं इति ।
 अन्यत्रापि तिर्यग्गमनवानिप ज्ञेयः स्पर्शादि निन्दक इति । समयसुखभो
 वात ऋतुस्वभावसुखभो दक्षिणो वायुरूचे वक्ष्यमाणवाक्यानि अभि-
 हितः ॥ ३ ॥

वाक्यान्वाह उत्तमानामित्यादि शततमज्ञोक्तान्तैः । हे पवन उत्तमानां
 उत्तापयताम् उपकृतिधिया उपकारबुद्धेव इवोत्प्रेक्षायाम् । उह्यमानै-
 र्वहनविषयैः शर्वरीसंशृहीतैः शर्वर्यां रातेः सकाशात् आहृतैर्हिमान्या
 हिमसमूहस्य भारैर्गौरवैः कर्त्तृभिर्न दितं सद्दु, अतीक्ष्णं कृतं मन्दीकृत-
 मिति यावत् गमनं यस्य स तथोक्तं सद्दु चातीक्ष्णकोमलावित्यमरः । सद्दु
 प्रवृत्तैः कल्याख्याने जिरिति जिः क्षीमं चेत्येति ङित्वाङ्ङिर्लोपः । पृष्णुः सृष्टिति

अशोराशिव्यवहितपतिप्रोक्तुक्त्वं त्रियामा-

सञ्चारेणातनुतरमहं चक्रवाकीव नीता ।

क्रन्दन्ती च श्वसन तिमिराच्छन्नेनास्मि तन्मे

मर्तुर्वात्तां गलय च जगत्याणतां पालय स्वाम् ॥ ५ ॥

ऋतो रेफस्ततो स्वदितमिति । एतद्विगेषणादन्यस्मादुपकरणजातमाहृत्य
कष्टमप्यङ्गीकृत्य अन्यतापनिवारणरूपसुपकारकत्वमस्येति विरहोत्तम-
चित्तायाः प्रार्थितार्थसाधनचमत्वं प्रकटितम् । शैल्यं मान्यञ्च दर्शितम् ।
तथा अशोकेषु वृक्षेषु उदयो यासां ता अशोकोदयाः ताश्च ताः सुमनसः
पुष्पाणि चेति अशोकोदयसुमनसः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः ।
लब्धा अशोकोदयसुमनसो येन स तथोक्तम् अशोकोपवनगतत्वात् तत्-
कुसुमवाहितम् । अत्र लब्धम् अशोकोदयं शोकोदयरहितं सुसुन्दरं मनो
येन इति श्लेषात् अल्लिष्टमनस्तथा दुःखापनोदनयाचनोपयोगः सूचितः
सौगन्ध्यञ्च वर्णितम् । तथा व्यक्तो दाक्षिण्यभावाद् दक्षिणादिगागतत्वधर्मा
यस्य स तथोक्तम् । अस्य च व्यक्तो दाक्षिण्यभावः सारत्वरूपस्वभावा
यस्येति श्लेषात् दुःखायां कौट्यमपि न सश्वतीति स्थापितम् । दक्षिणे
सरलोदारारविति भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मष्विति चामरः ।
त्वां विरहेण दयितविप्रयोगेन उत्तमं चित्तं यस्याः सा अवला दुर्बला अहम्
अदो वक्ष्यमाणं याचे प्रार्थये ॥ ४ ॥

अदः पदेनीक्तं याच्यमाह अशोराशोति । हे श्वसन त्रियामासञ्चारेण
त्रियामायां निशायां सञ्चारस्वरणं यस्य तेन निशाचरेणेत्यर्थः । पक्षे निशा-
गमेन कर्त्ता चक्रवाकीव चक्रवाकवधूरिवाहम् अतनुतरं अनल्पतरं सम-
धिकमिति यावत् । अशोराशिव्यवहितपतिप्रोक्तुक्त्वं अशोराशिना
समुद्रेण वारिराशिरध्वाविति शब्दाब्धिः । पक्षे जलाशयेन व्यवहिते
व्यवधानं गमिति पत्न्यौ भर्त्तरि विषये प्रोक्तुक्त्वं उल्लङ्घितत्वं नीता
गमिता । तथा क्रन्दन्ती रुदती तिमिरेण नेत्ररोगेण पक्षे अन्यकारेण
आच्छन्ने नेत्रे यस्याः सा चास्मि । तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयेऽपि चेति विश्वः ।

चन्द्रार्काद्या नियतगतयो नैतराशां श्रयन्ते
 विश्वक्चारा अपि जलधरा नुद्यमानास्त्वयैव ।
 इत्युज्झित्वा निरन्तरगते तानहं त्वां प्रपन्ना
 सन्देह्यन्ती परमशरणं यच्चदिग्वर्त्ति भर्तुः ॥ ६ ॥

तथाहारायुर्वेदिनः । प्रसक्तसंरोदनशोककोपात् शिरोभिघातादतिमथ-
 पानात् । तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमेशुनाञ्च ।
 वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणञ्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषा इति । तत्
 तस्मात् भर्तुर्वार्त्तां हत्तान्तं मे मम सन्वन्धे गमय तथा मम वार्त्तां भर्तुः
 सन्वन्धे च गमय इति द्वयसैवार्थः एवञ्चोक्तेन दूरभर्तुं प्रहृत्तावित्यनेन वक्ष्य-
 माणेन च सन्देश वागुपन्यायेन न विरोधः । उभयत्रैव सन्वन्धमात्रविव-
 चायां पष्टी । तथा स्वामात्कीयां स्वं त्रिष्वाम्कीय इत्यमरः । जगत्प्राणताञ्च
 पालय रच । मत्प्राणितसाधनवैमुख्ये सन्निधानात् क्व ते जगज्जीवनमूलता
 तत्साधनात्, मज्जीवनमित्यव्यभिचारिण्यैव सा भवत् पालिता स्यादिति
 भावः ॥ ५ ॥

नन्वन्धे निरन्तरगामिनं कथं न याच्यन्तामित्यत आह चन्द्रार्केति ।
 चन्द्रार्काद्या ग्रहा नियतगतयः नियता प्रागभिमुखत्वरूपनियमवती गति-
 र्थेषां ते तथोक्ताः । तथाच ज्योतिषे । भ्रमन्वधोधः स्थितपूर्ववक्त्राः शनीज्य
 भौमार्कसितज्जचन्द्रा इति । अतएव इतराशा मन्यां दिशं न श्रयन्ते न
 गच्छन्ति । दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः । तथाच
 वक्ष्यमाण यच्चदिग्वर्त्तिभर्तुंसन्देशहारकत्वमेषां न सम्भवतीति भावः ।
 ननु सर्वत्र यायिनी मेघा दृश्यन्ते इत्यतस्तान् खण्डयति विश्वगिति जल-
 धरा मेघा अपि त्वयैव नुद्यमानाः प्रेर्यमाणाः सन्तो विश्वक्चारा विश्वक्-
 सर्वतश्चारश्चरणं येषां ते तथोक्ताः । सर्वतो गामिन इत्यर्थः । सर्वतो
 विश्वगित्वपौत्वयरः । तथाच सत्यपि तेषां तथात्वे भवत्प्रसादस्यावश्यकतया
 तेषामतिरिक्तता मह्यभागस्य पुनर्मुख्यकारणतेति भावः । इति हेतोस्तान्
 चन्द्रार्कादीन् मेघांश्च उज्झित्वा त्यक्त्वा यच्चदिग्वर्त्ति न उत्तरदिग्वर्त्तिना

सर्वांगीयैः स्वबलविभवैस्त्रासिताशेषलोके
 यात्रारम्भं त्वयि खलु गते चूतशाखापिकौषाः ।
 स्त्रिग्धोन्नादैर्मधुरमधुरं मङ्गलं सूचयन्तो
 गायन्त्युच्चैरसद्गदधुना वन्दिनो भूश्रुतौव ॥ ७ ॥
 त्वासासाद्य प्रथितयशसं यान्तुद्वानवह्नयो
 लोलीभूतप्रियतरतरुश्लेषफुल्लप्रतीकाः ।

भर्तुः सम्बन्धे सन्देह्यन्तौ सन्देहं संवादं करिष्यन्तौ अहं हे निरलसगते
 निरलसा आलस्यरहिता गतिर्यस्य हे तथाभूत त्वां परमशरणम् अन्वा-
 पेक्षया प्रधानं रक्षितारं प्रपन्ना प्राप्ता । परमस्य प्रधानाद्योरिति विश्वः ।
 शरणं गृहरक्षितारित्यमरः ॥ ६ ॥

इदानीं यात्रायासुत्साहं जनयितुं मङ्गलं संभावयति सर्वेति । सर्वा-
 ङ्गीयैः सर्वैश्याऽङ्गीयैः प्रधानैः प्रायश्रयांगीयमप्रियमित्यमरः । पक्षे सर्वेषा-
 मश्रगतैः स्वबलविभवैरात्मनः सामर्थ्यसम्पत्तिभिः पक्षे आत्मनः सैन्ध-
 सम्पत्तिभिः स्थौल्यसामर्थ्यसैन्धेषु बलमित्यमरः । त्रासिता त्रासं गमिता
 अशेषलोकाः स्वर्गमर्त्यादि सकलभुवनानि पक्षे सर्वे जना येन संतस्मिन्
 लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः । त्वयि यात्रारम्भं गमनारम्भं यात्रा स्यात्
 यापने गता वित्यमरः । पक्षे युद्धप्रयाणारम्भं गते प्राप्ते सति चूतशाखायां
 स्थिताः पिकौषाः काकिलसस्रूहा आघोहन्देश्मसां रये इत्यमरः । शाक-
 पार्थिवादित्वात् स्थितपदलोपः । तथाविधे भूश्रुति राज्ञि भूश्रुतूमिधरे
 नृपे इत्यमरः । यात्रारम्भं गते वन्दिनः स्तुतिपाठका इव वन्दिनः स्तुति-
 पाठका इत्यमरः । स्त्रिग्धा अकठाराश्च ते उन्नादाः शब्दाश्चेति तैर्मङ्गलं
 सूचयन्तः सन्तः अधुना इदानीमम् असक्तत्वारंवारम् उच्चैरतिशयेन मधुर-
 मधुरं यथा स्यात्तथा गायन्ति खलु । तथाचाहुः वासे मधुरवाक् पक्षी
 वृक्षः प्रकृतिर्यतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे शुभमसिन इति ॥ ७ ॥
 त्वामिति । उद्यानवह्नय उद्यानलताः वह्नौ तु व्रततिर्लता इत्यमरः ।

हर्षोत्कर्षादिव सुखनसासर्चयिष्यन्ति वर्षै-
 र्यं जानीमो वयमपि हितं किं पुनस्तं न पूर्णाः ॥ ८ ॥
 त्वं निर्वेदादिव चिरसधोसार्गसंसर्गरूढा-
 दध्यारूढः क्लृपेरजसा सासदर्थोद्विरंसीः ।
 नैवं धर्मः प्रवन पुनतां खर्गतेर्वाञ्छया हि
 स्मृष्टौ वेगं त्यजति सलिनैर्नैव गङ्गाप्रवाहः ॥ ९ ॥

प्रथितयगसं प्रथितं ख्यातं यगो यस्य स तं प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञात-
 विद्युता इत्यमरः । यान्तं गच्छन्तं त्वाम् आसाद्य प्राप्य प्रियतरः स्वयं
 ग्रहात् अतिप्रियभूतो यस्तस्मिन्स्य श्लेषेण सम्पर्केण श्लेषः संयोग इति
 शब्दाव्युत्पत्तिः । फुल्ला विकशितास्ते च ते प्रतीका अवयवाश्चेति प्रियतरतर-
 श्लेषफुल्लप्रतीकाः । अङ्गं प्रतीकोवयव इत्यमरः । पादपारोहणादेव हि
 लता विकाशमर्हन्ति । लोलीभूताशञ्जलीभूता लोलशूल सट्पण्यो-
 रित्यमरः । प्रागुक्तभूतप्रतीका यामां तास्तथोक्ताः सत्वः हर्षोत्कर्षादान-
 न्दातिशयादिव सुसनसां पुष्पाणां वर्षैर्हृष्टिभिर्हृष्टिर्वर्षमित्यमरः । अर्च-
 यिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति । ननु कथं ता सामर्चयिष्यन्ति कोहमस्मि तासा-
 मिति वचनं सन्भाव्याह यमिति । यं जनं वयमपि भर्तृवियोगविधुरा
 इति यावत् । हितं हितकरं जानीमः किं पुनः पूर्णा दयितसम्बन्धेन
 तस्मास्तं न न हितं जानन्ति अपि तु जानन्त्येव । पूर्णस्तु त्रिषु पूरिते ।
 तमे समस्ते इति शब्दाव्युत्पत्तिः । अत्र पूर्णा इत्यत्र शेषा इति पाठान्तरं
 शेषाः सपतिका इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यात्रायां सन्भावितदुःखजातं चमयितुमनुशण्डित्वमिति । चिरमाजन्म
 अधीमार्गसंसर्गतः अधःपथसम्पर्कतो रूढादुत्पन्नात् निर्वेदात् सर्वं एव
 कालिनोन्नतिं भजन्ते अयं पुनश्चिरमेवाधः पथसेविन इत्यात्मावमाननादिव
 हेतोः । तत्त्वज्ञानापदीर्थादिर्निर्वेदः स्वावमाननमिति साहित्यदर्पणः ।

त्वत्सम्पर्काच्चलति रुचिरे वारिजानां कदम्बं
 शुञ्जन्त्यत्तश्चसरसुखरे दीर्घिकां वीक्षमाणाः ।
 मोदिष्यन्ते रसिकपुरुषा नृत्यगीताभिरामै-
 र्भवा नूनं नटाशिशुकुलैः सङ्गुलां रङ्गभूमिम् ॥ १० ॥

कलुषरजसा मलिनधूल्या कलुषोनच्छं आविल ईत्यमरः । रजोऽयं रजसा
 साहं स्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वित्यजयः । अध्यारूढ उद्गतिकामनया आरूढस्वं
 सदर्थात् सप्रयोजनात् दूतत्वरूपात् मा विरंसीविरंती न भव । कथं ने-
 त्यत आह नैवमिति हे पवन पुनतां पवित्रीकुर्वतां महताम् एवं धर्मो न ।
 तदेवोपपादयति स्वरित्यादि हि यस्मात् स्वर्गतेः स्वर्गप्राप्तेर्वाञ्छया मलानि
 पापानि सत्येषामिति फलादित्वा दिनप्रत्ययात् मलिनाः पापिनः । मलो-
 ऽस्त्री पापविट् किटानौत्यमरः । तैः स्थो गङ्गाप्रवाहो गङ्गास्त्रीतः । प्रवाहो
 व्यवहारे स्यादपि स्त्रीतसि वारिण इति विश्वः । वेगं न त्यजत्येव ॥ ९ ॥

यात्रायामुत्साहयति त्वदिति । रुचिरे सौन्दर्यशालिनि तथा शुञ्जन्ति-
 र्जदङ्गिर्मत्तश्चसरैर्मुखरे सशब्दे वारिजानां पद्मानां कदम्बे समूहे । कदम्ब-
 माहुः सिद्धार्थं नीपे च निकुरस्वक इति विश्वः । त्वत्सम्पर्कात् तव-
 क्षस्वन्धात् चलति कम्पमाने सति दीर्घिकां वीक्षमाणाः पश्यन्तो रसिक-
 पुरुषाः सरसपुरुषाः । रसिका स्त्री रसालेक्षुरसयोः सरसे त्रिष्विति मेदिनी ।
 नूनमवश्यं नृत्यगीताभिरामैर्नृत्यगीताभ्यां रमणीयैः । अभिरामो मनोज्ञे
 स्यादिति शब्दाव्यिः । नटा शैलूषाश्च ते शिशवश्चेति तेषां कुलैः समूहैः ।
 नटी हृदयविलासिन्यां शैलूषशोकयोः पुमानिति । कुलं जनपदे गोत्रे
 सजातीयगणे पिचेत्युभयत्र मेदिनी । सङ्गुलाम् आकीर्णां सङ्गीर्णं सङ्गुला-
 कीर्णमित्यमरः । रङ्गभूमिं नृत्यभूमिम् । रङ्गोना रागे नृत्ये रणे चिताविति
 मेदिनी । नाटकाभिनयभूमिमिति यावत् । मत्वा अवधार्थं मोदिष्यन्ते
 प्रीतिं यास्यन्ति । वातान्दोलनात् मधुकरशुष्पनेन शब्दायमानत्वात् रूप-
 वत्तया पद्मानां प्रयुक्तनृत्यगीतैर्नटाशिशुभिः सीसादृश्यं सम्भवति इति भावः ।

प्रस्थायेतो भटिति जलधेस्तीरगोऽद्रिः सुवेतो
दिक्पालानां प्रवरं भवताश्छतां वीज्यतान्च ।
यस्य क्षौणीं शुभमतितरां विस्ततो मध्यभागे
वेलां प्राप्यान्वहसुदधिना च्छाल्यते पादमूलम् ॥११॥

यद्यपि दुर्मुखे सुखरावहसुखावित्त्वमरेण सुखशब्दोऽप्रियवादिनि सङ्घ-
तितस्तथापि सुखमस्यास्तीति व्युत्पत्त्या वादित्वमात्रमिह गृह्यते । अस्यर्थ-
प्रत्ययानाञ्चायं स्वभावो यत् स्वप्रकृत्यर्थविशेषणेन यत्र विशेषस्य नेतर-
व्यावृत्तिर्जायते तत्र ते तदुत्कर्षवत्त्वं बोधयन्ति व्यावृत्तिश्चेत् सुखार्थवत्वमेव ।
यथा केशवतीयं युवतिरित्यादौ केशविशेषणाभिधानानर्थक्यात् तदुत्कर्ष-
शालित्वं केशवतीयं भूमिरित्यादौ तु केशशालित्वमात्रमस्यर्थप्रत्ययैर्वा-
ध्यते । तथाच प्राणिनि प्रयुक्तौ सुखरशब्दौ सुखप्रकर्षमववसुखत्वम् अत्रा-
णिनि तु वादित्वमात्रं बोधयेदिति तत्त्वार्थः ॥ १० ॥

यानि पन्थानमुपदिशति प्रस्थायेति । हे दिक्पालानाम्, इन्द्रादीनां
मध्ये प्रवरं श्रेष्ठ इतराधिकृतास्वपि दिक्षु प्रभावसामान्यादिति भावः । श्रेष्ठे
तु प्रवरोऽन्यवदिति विश्वः । इतोऽस्मात् प्रदेशात् भटिति प्रस्थाय जलधेः
समुद्रस्य तीरगस्तीरगतः सुवेतस्त्रिकूटापरनामा अद्रिः पर्वतो भवता
आरुह्यतां वीज्यताञ्च पादपान्दोलनयेति भावः । कथं मयासी वीजनीय
इत्यत आह, यस्येत्यादि । अतितरामतिशयेन गुरुं गुर्वीम् । गुणाद्दोत इति
विकल्पितत्वान्नेप । क्षौणीं पृथ्वीं मध्यभागे मध्यभागावच्छेदे विस्ततो धार-
यतः । लङ्गागतत्वादिति भावः । तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ । लङ्गा कुमध्ये
यमकीटिरस्याः प्राक् पश्चिमे रोमकपर्जनञ्च । अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवांनलञ्च इति । यस्य सुवेतगिरेः पादमूलं पादस्य
प्रत्यन्तपर्वतश्च । पादो ब्रह्मे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च
इति विश्वः । मूलं मूलभाग उदधिना समुद्रेण वेलां तीरं प्राप्य चन्द्रो-
दयजनित वृद्धोति भावः । वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोरिति
विश्वः । अन्वहं प्रत्यहम् अनुवर्षिषार्थः । च्छाल्यते धीतौक्रियते । तथाच

साध्वीमस्य प्रकृतिमपि ते पश्यतोऽवश्यमह-

रस्मिन् कार्य्यं सपदि सविता तद्ददत्यर्थचेष्टा ।

अन्तर्महद्व्यतिकारसुखं जन्मतो लब्धुं वासाः

शृङ्गोच्छ्रायैः स हि कमलिनीः सूर्ययत्यर्कविव्वम् ॥१२॥

त्रिकूटमधिकृत्य वासनपुराणम् । अधीधिल्लवीच्या यो धीतामलशिला-
तल इति । अत्र वेलां समयं प्राप्य अन्वहसुदधिना पादसूलं चरणसूलं
जाल्यते इति ध्वनिकृत्कर्षख्यापनार्थः । अत्रातितरां शुभं क्षीणीं मध्य-
भागे विश्रत इति हेतुगर्भविशेषणम् । ततश्च शुभतराया धरित्रया मध्य-
भागधारणसमापनयनायैव सरित्पतिनास्यपादप्रचालनं क्रियत इत्य-
तस्तथापि वीजनं नावुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

साध्वीमिति । अस्याद्विः पर्वतस्य साध्वीं शोभनाम् । सुसमं साधुशोभन-
मित्यमरः । प्रकृतिं स्वभावं पश्यत आलोकयतस्ते तवापि सपदि तत्क्षणे
अवश्यं निश्चितम् अस्मिन् कार्य्यं सत्कर्षणि विरहविघटनीपायभूते
भर्तृसन्देशप्रापन इति यावत् । तद्वत् तस्य पर्वत्येव अत्यर्थचेष्टा अति-
शयेन प्रवृत्तिर्भविता । कास्यप्रकृतिर्यान्यामपि शिचवतीत्यत आह सो-
ऽन्तरित्यादि । हि यस्मात् स सुवेली गिरिःशृङ्गोच्छ्रायैः शृङ्गोन्नतिभिः हृदभि-
हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् उच्छ्रितशृङ्गैरित्यर्थः । नगा-
दाशोह उच्छ्राय उत्सेधयोच्छ्रयश्च स इत्यमरः । जन्मतो जन्मावधि
धर्तृव्यतिकारसुखं भर्तृव्यतिकारेण व्यतिसङ्गेन परस्परसिलनेनेति यावत् । यत्
सुखम् व्यतिकारः समाख्यातो व्यसनव्यतिसङ्गयोरिति विश्वः । तत् अन्त-
र्मध्ये हृदय इति यावत् न वाच्येति भावः । अन्तर्मध्ये तथाप्राप्तौ
स्त्रीकारेऽपि च दृश्यत इति विश्वः । लब्धुं वासा लब्धुं वासो अशिलाशो
यासां तास्तथोक्ताः कमलिनीः पद्मिनोरर्कविव्वं सूर्यमण्डलं सूर्ययति
लागयति विखीऽस्त्री मण्डलं त्रिष्वित्यमरः । त्रिकूटाधिकारे वामनपुरा-
णम् । तस्य सावसतः पृष्ठे सरःकाञ्चनपङ्कजमिति । अपि च तत्रैव तस्यैकं
काञ्चनं शृङ्गं शिवते यहिवाकर इति ॥ १२ ॥

तस्योर्गणिकाल गिरिवरसोत्तम शाय सिन्धुं
 खौलोहोखैरसद्यद्वितैषस्त्वलङ्घिः पतद्भिः ।
 ता त्वं भैषीरशितुवनसः प्रहृष्टमानः सलयाः
 शेषस्याहेरतिप्रितफणाः स्फालनश्चासभाजः ॥ १३ ॥
 खैरं मच्छेत्तदंगभिसुखो धीर रंहोऽतिमात्रं
 सुञ्जावत्यं सद्व्यहृद्वस्तल सांयात्रिजाणाम् ।
 ग्लानिं यान्त्याऽन्वहमपि तथा तद्विलज्जोऽभिसान्यः
 प्वाथैष्वन्यं व्रजति खलु वः माद्यतो ह्येप लोकाः ॥ १४ ॥

तस्येति । हे जर्जम्भिन् व्रजातिगयगाहिन् । जर्जस्त्रलः स्यादूर्जस्त्री
 य जर्जातिव्यान्वित इत्यमरः । प्रयानन्तरं तस्य गिरिवरस्य सुवेलस्य
 उत्तरा उत्तरस्यां दिशि । उत्तरगञ्जादक्षिणोत्तरादाही इति लक्ष्या चाम-
 ल्ययः । अतस्तद्व्यागात् गिरिवरस्येत्त्वत्त पठ्या पञ्चमी बाध्यते । सिन्धुं समुद्रं
 प्राप्य असद्यत् वारंवारम् उन्नमद्भिस्त्वद्वक्षिस्तथा पतद्भिर्न्यं हृद्भिरमितैरस-
 ह्यैर्भीमोहोलेभंयानकैर्नदीभिर्मिभिः । अथोर्मिषु मद्यत्सुज्ञोलकाहोलावित्य-
 मरः । हेतुभिः अशितुवनसः अशितुं भोक्तुं मनो यस्य स तस्य शेषस्याहे-
 रनन्ताख्यनागस्य । शेषोऽनन्त इत्यमरः । स्फालनम् आन्दोलनं श्वाखं
 निश्वासञ्च भजन्त इति स्फालनश्चासभाजः समया अतिसितफणा अति-
 शुभ्रफणाः । भविष्यपुराणम् अनन्तकुनिकौ शक्ताविति । शङ्कमानः संशयानः
 सन् त्वं माभैषीर्भीतिं न गच्छेः । उदधेरज्ञोलान् वीक्ष्य शेष एव किं बुधु-
 क्षुर्मां भोक्तुं फणगणमाविष्करोतीति तर्केण भीतिं नाप्नुहीति भावः ॥१३॥

खैरमिति । हे धीर तत्र समुद्रप्रदेशे उदगभिसुख उत्तराभिसुखः सन्
 खैरं मन्दं गच्छेः । मन्दस्त्वच्छन्द्योः खैरमित्यमरः । प्रेषार्थं खी । सौ-
 यात्रिकायां पीतवणिजां सखन्वे सद्व्यहृदयः पीतमज्जनात् धनानां प्राणा-
 नाश्च चयं लप्स्यन्त इति कृपान्वितमनाः सन् । सांयात्रिकः पीतवणिगि-
 त्यमरः । अतिमात्रम् अत्यर्थं रंहो वेगम् । रंहस्वरसौतु रयः स्पदः । जव

तीर्त्वाभोधिं कतिचन पथो लङ्घये रंहसा त्वं
लौल्यव्याजादनुहृतगतिर्वालवातप्रसौभिः ।

सोऽयं प्राप्नो भवदिति सहाविक्रमः काननानि
खङ्गातङ्गात् द्रुतमुभयतः प्रद्रवन्तीव पश्यन् ॥ १५ ॥
तत्रोद्देशे क्वचिदपि सधोः प्रेयसः प्रेषणात्
प्रत्यङ्गच्छत् खलिव विपिनं वेद्यसि प्रेक्षणीयम् ।

इत्यमरः । अवश्यं सुष्ठु जहीहि । ननु तेन कार्यसिद्धौ विलम्बः स्यादत आह
ग्लानिमित्वादि भ्रन्वहं प्रतिदिनं ग्लानिं क्षीणतां यान्त्या गच्छन्त्यापि मया
तद्विलम्बस्तज्जनितविलम्बो अभिस्तान्यः अभिमतो भविष्यति । कथं
क्षीणताङ्गीक्रियत इत्यतोऽर्थान्तरं न्यस्यति स्वार्थइत्यादि हि यस्मात् यः
स्वार्थेषु स्वप्रयोजनेषु निमित्तेषु । अर्थोऽभिधेयो रैवसुप्रयोजननिवृत्ति-
ष्वित्यमरः । अन्यं बलति पीडयति एष खलु लोकः प्राकृतः पामरः ।
विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्चेत्यमरः । अतएवोक्तं ते ते मानुषराक्षसाः
परहितं वैः स्वार्थतो हन्यते इति ॥ १४ ॥

तीर्त्वन्ति । अभोधिं समुद्रं तीर्त्वा उत्तीर्य बालवातप्रसौभिर्वातमृग-
शवकैः । वातप्रसौर्वातमृग इत्यमरः । लौल्यव्याजात् चाञ्चल्यच्छेदात् । चलं
लौलं चलाचलम् । चञ्चलमित्यमरः । अनुहृता अनुकृता गतिर्यस्य स
तथोक्तस्त्वम् । अनुहारोऽनुकारः स्यादित्यमरः । कतिचन क्रियतोऽपि पथो
मार्गान् रंहसा वेगेन लङ्घयेर्वाह्वयेः किं सुर्वन् इत्याह सोऽयमित्यादि
सोऽयं येन वयं भूरिशो भग्नेद्दीकृताः स्म इति भावः । सहाविक्रमः
सहान् विक्रमः शक्त्यतिशयो यस्य स तथोक्तः । विक्रमस्त्वतिशक्तिरित्यमरः ।
संख्यलो वायुः प्रातः समागत इति एवं विविच्य खङ्गातङ्गात् संसर्गशङ्का-
वशात् । रुक्तापशङ्कास्वातङ्ग इत्यमरः । द्रुतं ग्रीवम् उभयतः उभय-
पार्श्वभागात् प्रद्रवन्तीव पलायमानानीव काननानि वनानि पश्यन् ।
अतिवेगवशात् पार्श्वस्थाः पश्चाद्वावन्तीति बुध्यते ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र उद्देशे सिन्धुपारप्रदेशे क्वचिदपि निर्देशानर्हभूमौ

सन्तप्तानां मिहिरकिरणैर्गच्छतां काननान्तः

कर्णैः किञ्चिन्नृदुजव इवोत्सारणाहारणानाम् ॥ १६ ॥

तत्रोत्पाता इव तल्लुप्ततः सन्ति पौलस्त्यगृह्या

सक्तसार्था गतिरिति नतान् निर्दयान् वेदयान् ।

प्रेमसः प्रतिप्रियस्य । इवसौ प्रियगब्दस्य वाढान्तिकेति प्रादेशः । मधोर्वस-
न्तस्य प्रेषणातः प्रेरणाच्च तोः स्वमात्मानं प्रत्युहच्छदिव आनेतुमागच्छदिव
प्रेचणीयं दर्शनीयं मासागच्छन्तमनुभूय सहृदा वसन्तेनैव नियुक्तं सत्
एतद्वनं मासानेतुमिवागच्छतीत्येवमालोकनीयमिति यावत् । स्ववेग-
वगाधि सम्मुखस्याक्षमनबुद्धिः सम्भवति । विपिनं वनं कर्म मिहिर-
किरणैः सूर्यकिरणैः सन्तप्तानां जनितोत्तापानाम् अतएव काननान्त-
र्वनमध्यं गच्छतां वारणानां कारिणाम् । कुक्षरो वारणः करीत्यमरः । कर्णै-
रुत्सारणात् प्रतिसारणादिव किञ्चिन्नृदुजवः इपन्मन्दीभूतवेगः सन् वेद्यसि
प्रविष्टो भविष्यति । वनादीनां सम्मुखपाते सुतरामेव वायोर्वेगमान्द्यं
जायते तत्रैव कुक्षरकर्णप्रतिसारितत्वहेतुस्तत्प्रेक्षितः । एतत् काननस्य
वसन्तभृत्यभाववर्णनादतीवसौन्दर्यं वर्णितम् ॥ १६ ॥

तत्रोत्पाता इति । तत्रारण्ये तनुं सूक्तिं विस्मतीति तनुभृता मूर्त्ति-
मन्त उत्पाता जगदमङ्गलहेतवो महाभूतविकारा मूकम्पादय इव । तदुक्तं
षट्कलिकायां यः प्रकृतिविपर्यासः प्रायः सञ्चेपतः उत्पातः । चित्ति-
व्योमदिव्यजाता यद्योत्तरं गुरुतरो भवतीति । पौलस्त्यगृह्या रावणस्य
अङ्गीनाः । गृह्योऽखैरीति मूलकृतः । असरोऽपि अधीने निम्न आयत्तो-
ऽस्त्रच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसन्निति । सन्ति वसन्ति असौ गतिस्तवेति शेषः ।
सक्तसार्था मम कर्म वार्त्ताप्रेरणरूपम् अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा अर्था-
द्वैतत् कार्यार्थं व्रजामीति तान् निर्दयान् न वेदयन्नपय तदा सद्य एवायं
प्रापः पौलस्त्यः श्रेष्ठतीति भावः । ननु पृष्टोऽहं किं वक्ष्यामीति प्रश्नशङ्काया-
भाह पृष्ट इत्यादि अभीष्टं पुनःपुनः न त्वेकद्विश इति भावः । मुहुः पुनः-
पुनः शब्दद्वयीत्यमसकत्तमा इत्यमरः । पृष्टश्च तदा कल्पिते रक्षितैर्वितथ-

ष्टोऽभौक्ष्यं वितथवचनैः कल्पितैर्वञ्चयेथा
 नोपक्रुष्टं च्छन्दतनृषिभिर्नागसां जीवमूलम् ॥ १७ ॥
 तस्माद्दीपञ्चलकिशलयच्छाखिसङ्घादपेतो
 भिन्नान् पश्येर्युवतिसहितान् सर्वतः पर्वतेषु ।
 यन्निशेषावचितकुसुमास्ते मधूकावतीर्णाः
 शान्तेः शान्त्यै यदस्मिन् भवत्यन्निधिं कामयन्ते ॥ १८ ॥

वचनैरनृतवचनैः । वितथन्वृतं वच इत्यमरः । वञ्चयेथाः प्रतारयेः ।
 प्रतारे वञ्चिगर्धेरित्यात्मनेपदम् । नन्वृतवादी दोषाय तन्न युज्यते
 तथेति निराकरणायाह नोपक्रुष्टमित्यादि । हि यतः नागसां नाख्यागः
 पापं येषां ते तेषां निष्पापाणामित्यर्थः । पापापराधयोरग इत्यमरः ।
 नजोऽनी वाक्कसोरिति विकल्पितत्वान्नजी नानादेशः । जीवमूलं जीवनस्य
 कारणम् अनृतम् असत्त्ववचनम् ऋषिर्मुनिभिर्नोपक्रुष्टं न निन्दितम् । उष-
 क्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हण इत्यमरः । तथाच गीतमः ।
 नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति ॥ १७ ॥

तस्मादिति । ईषञ्चलानि ईषलोलानि किशलयानि पल्लवां यस्य स
 तथोक्तात् । अनिर्गती वेगातिशयाभावादिति भावः । पल्लवोऽस्त्री किशलय-
 मित्यमरः । तस्मात् शाखिसङ्घात् वृक्षसमूहात् अरख्यादिति यावत् ।
 अपेतोऽपगतस्त्व सर्वतः सर्वासु दिक्षु पर्वतेषु तदुपरि युवतिसहितान्
 जीवनवतीभिरुपेतान् अथवा प्रमदाभिरन्वितान् । प्रमदा चेति विज्ञेया युव-
 तिस्य तथा स्मृतेति भागुरिः । भिन्नान् स्त्री च्छजातिविशेषान् । माला भिन्नाः
 किराताश्च सर्वेऽपि स्त्री च्छजातय इति हेमचन्द्रः । पश्येरवलीकयेः ।
 सर्वेष्वेव कार्येष्वेतेषां दारसहयोगः स्वभावः । कुतस्ते द्रष्टव्या इत्यत्र हेतु-
 माह यत् यस्मात् ते भिन्ना निःशेषं निरवशेषं यथा स्यात्तथा अवचितानि
 उक्तोलितानि कुसुमानि पुष्पाणि येस्ते तथोक्ता अतएव मधूकात् महल्
 इति प्रसिद्धात् वृक्षविशेषादवतीर्णा अवरुढाः सन्तः शान्तेर्ष्वचारीहण-
 ज्ञानितश्चमस्य शान्त्यै नाशाय मदं मत्ततामिव भवत सन्निधिं भवतः सन्नि-

दूराच्छैलं जलधरतिनोत्पलालच्छलायं
सन्दाराद्यैरधिगततया राशिभेदोऽमेवम् ।

अन्वधानं प्रवहत् भवाच्छ्रुत्कामिधेयं

सान्त्वलापोत्सुकासुखंशतं पूरयन् कीचकानाम् ॥ १६ ॥

कपं सम्पर्कमिति यावत् कामयन्ते वाञ्छन्ति । सन्निधिः सन्निकर्षणमित्यमरः ।
सधूकपप्पेण हि मद्यं जायते । तदाह जटाधरः । माध्वीकं पानसं द्राघं
खार्जूरं तालमैत्रवम् । मैत्रयं माजिकं टाङ्गं नाधूकं नारिकेलजम् । सुख्य-
सन्नविकारोत्पं सद्यानि द्वादशैव च इति । तदर्थं ते तान्यवचिन्वन्ति
तत्र यः अमो जातस्तन्नाशाय भवत्समर्थानभिलसन्ति सर्वथा अमापनय-
नाय ते संदेसेवात्यर्थं दासयन्ते तद्वदित्यनेन अनिलसन्निधावपि ससधिकी-
ऽसिलाप इति भावः ॥ १६ ॥

दूरादिति । हे पवन! मयान् कीचकानां सच्छिद्रवंशविशेषाणाम् । वेषवः
कीचकास्ते स्युर्ये स्वतन्वनि लोढता इत्यमरः । सान्त्वोऽत्यर्थं मधुरद्यासौ आ-
लाप आभाषणञ्चेति सान्त्वलापः । अत्यर्थमधुरं सान्त्वमिति । स्यादाभाषण-
मालाप इति चामरः । तत्र उत्सुकम् उद्युक्तं सान्त्वलापोत्सुकम् । इष्टार्थोद्युक्त
उत्सुक इत्यमरः । तच्च तत् सुखशतं हारशतञ्चेति तत् । सुखं निःसरणे वक्त्रे
इति मेदिनी । पूरयन् धसंयन् सन् उद्यन्तम् उदयमानं जलधरं मेघमिव
दूरादालच्छमानं प्रतीयमानं सन्दाराद्यैः पारिजाताद्यैर्हृद्यैः । सन्दारः
पारिजातक इत्यमरः । पचे मन्दश्च आरश्च ती तदाद्यैः शनिभौमाद्यैर्ग्रहेः ।
मन्दोऽभौक्ष्यै च मूर्खं च स्वैरेवाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि
स्यात् हस्तिनात्यन्तरे शनाविति मेदिनी । आरः चितिसुतेर्कजे इति
विश्वः । अधिकृततया कृताधिकारतया राशिर्ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशो भाग-
स्तथाच दीपिकायां सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमित वायुगम् । तद-
कांशो भवेद्राशिवर्चचरणाङ्कित इति । तद्वेदस्य तद्विशेषस्य तदेकतम-
स्येति यावत् । भेदीऽभेदे विशेषे च उपतापे विदारण इति विश्वः । उपमेयम्
उपमा योग्यम् । गिरौ मन्दारादीनां वृक्षाणां राशिविशेषे च मन्दारादीनां
ग्रहाणामधिकारात् शब्दं सीसादृश्यम् । ऋष्यमूकाभिधेयम् ऋष्यमूक-

दुष्टेनाहं पवन नभसा रक्षसा नीयमाना
 खालुक्रोशानिह कपिवरान् काञ्चिद्द्राक्षसद्वौ ।
 श्येनाक्रान्तामिव कलरवीसुन्मुखं पश्यतो मां
 दृष्टास्ते चेद्दृष्टुं यद्भुनाप्यक्षतेयं वराकौ ॥ २० ॥
 अथन्वेषिप्रणयिनमिसं मार्गमावेदयेद-
 न्दित्युन्मुञ्चान्यहमिह तनोरक्षिपं भण्डनानि ।

शब्दवाच्यं तन्नामानमिति यावत् शैलं पर्वतम् अनु लक्ष्मीकृत्य अध्वानं मार्गं
 प्रवेहतु प्रागुक्तारण्याद्वह्निःप्रदेशं गच्छतु । प्रवहो गमनं वह्निरित्यमरः ।
 अध्वानमित्यत्र देशाध्वकालभावं वाढै रिति कर्मत्वं धात्वर्थेनैव कर्माभिधानत्
 प्रवहेदत्राकर्मकत्वात् । तदुक्तं धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
 प्रसिद्धे रविवचातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रियेति । यद्वा अध्वानं प्रवहतु पथि
 प्रसरतु अत्रापि वहेरकर्मकत्वं तथा च सन्दं सरद्बहति गर्जति वारिवाह
 इति महानाटकम् ॥ १९ ॥

दुष्टेनेनि । हे पवन । नभसा आकाशमार्गेण । नभःखं आवणो नभा
 इत्यमरः । दुष्टेन रक्षसा रावणेन आनीयमाना अहम् इह अद्वौ ऋथ-
 स्मूके श्येनाक्रान्तां श्येनेन पक्षिविशेषेण आक्रान्तां घृतां कलरवीं कपोतिका-
 मिव । पारावतः कलरवः कपोत इत्यमरः । मानुन्मुखम् ऊर्ध्वमुखं यथा
 स्यात् तथा पश्यतः अतएव सानुक्रोशान् सद्वान् । कृपा दयानुकम्पा स्याद-
 नुक्रोशोऽपीत्यमरः । काञ्चित् कपिवरान् वानरश्रेष्ठान् अद्राक्षं दृष्टवती ।
 ते कपिवराश्चेद् दृष्टास्तवदृष्टिपथं गताः स्युरिति शेषः । तदा वदकथय यत्
 अधुना इदानीमपि इयं वराकौ शोचनीया । वराकः शङ्करे मुंसि शोचनीये-
 ऽभिधेयवदिति मेदिनी । भिन्नजल्पत्यादिनां प्राक्प्रत्ययात् ईप् । अचतां
 अविनष्टा इयतापि कालेन न मृता इति यावत् । चण दूतबधे इति कवि-
 कल्पद्रुमः । तस्मात् क्तप्रत्ययात् चतेति । सदयतया प्रतीतास्ते ऽपि यदि
 किञ्चिदुपकुर्व्युरित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

अपीति । अन्ने षिप्रणयिनं विचिन्वन्तं प्रियतमम् इमं मार्गं पन्थानम्

खलो नल्यैरपि न गणितस्तैस्तुयं हन्त धारो
 धारं वेपालपि कृष्णतलुः शैमशादग्रहीपम् ॥ २१ ॥
 दीर्घं श्वासं श्वसनं गुहया सुञ्चतोऽस्मात्त्वहीध्रात्
 त्वद्विह्वीषादिव चलतरोरुत्तरैरुत्तरस्त्रिन् ।
 पस्यां नास प्रथितसरसीं नातिदूरेष चायाः
 स्रच्छं सायोर्भन इव पयो विध्वतीं निञ्चलञ्च ॥ २२ ॥

अपि अत्रशमेन आवेद्वेरेत् विज्ञापयेदुः । अपिः सयावनावम् । गर्ही-
 समुच्चयप्रशगङ्गासभावनास्त्रपौत्वमरः । इति हेतोस्तनोः शरीरात् उन्मु-
 क्तानि क्षतसोचाणि मण्डनापि भूपणानि । परिष्कारो विभूषणं मण्डनञ्च-
 त्यमरः । इह अद्रावहम् अक्षिपं चित्तवती । तैस्तु मण्डनैरुत्तमैर्दुभि-
 रपि अयं स्वल्पी भारः कर्त्तव्यकर्मण इति शेषः । हन्त नगणितमुच्च-
 बुद्ध्या नादृतः । मण्डनानि चेन्नाथसाक्षदर्शनया मदागमनसागंमावेद्विष्णु
 तदावश्यमेव प्रियतम इमां भूमिसागमिष्यदिति भावः । हन्त विषादे ।
 हन्त हर्षेणुत्तम्यायां वास्वारश्वविषादयोरित्यमरः । ननूपकारी प्रत्युप-
 क्रियत इति दृश्यते तत्कथं तानि त्वद्धारं ग्रहीष्यन्तीत्यतस्तद्दर्शयति
 भारमित्यादि । अहं क्षणतनुः क्षणाङ्गी अपि शैमशात् वाल्यात् तदारभ्ये-
 त्वर्थः । यवर्धे पञ्चमी । शिशुत्वं शैमवं वाल्यसित्यमरः । येषां मण्ड-
 नानां भारं गौरवम् अग्रहीषं गृहीतवती तानि मण्डनानीति पूर्वैणा-
 न्वयः । एतेन समधिक उपकारी दर्शितः ॥ २१ ॥

दीर्घेति । हे श्वसन त्वद्विह्वीषात् तव विरक्षादिव गुहयां करणेन दीर्घ-
 श्वासं सुञ्चतस्वजतस्तथा चलाच्चलास्तरवी यत् स तथोक्तादस्मात्त्वहीध्रात्
 पर्वतात् । महीध्रे शिखरिच्छामृदहाय्यधरपर्वता इत्यमरः । उत्तरस्त्रिन्
 उत्तराक्षले उत्तरेः परागच्छेः उत्तीर्णी भवेति यावत् । अथ अनन्तरं
 नातिदूरे तस्यानतिदूरे साधोः सत्पुरुषस्य । साधुर्बाहुं प्रिके चारो सज्जने
 याश्चवद्भवेदिति विश्वः । मन इव स्रच्छं सुप्रसन्नम् । प्रसन्नीच्छ इत्यमरः ।

लालाकतु अत्रमातरामत्यल वा वदन्तम् ॥ ४३ ॥

भावेस्तस्य सभावैरनमिताः कृतानुमाना वा बलवत्यो महियोगव्यथा

दृग्गुग्मं वा निमिषविमुखं सान्द्रवाष्पायमाणम् ।

मां मुक्त्वान्तःकरणमिव धीः प्रस्थिताक्वासि बाले !

यन्तम् ॥ ४२ ॥

तीव्रेति । अथवा निमिषविमुखं निमीलनरहितं, निमिषोऽस्मिन्-
काले चक्षुर्निमीलने पुनानिति शब्दाच्चिः । तथा सान्द्रं निरन्तरं वाष्प-
मयुविन्दुमुद्भवतीति सान्द्रवाष्पायमाणम् । वाष्पीभवेन धूनादुहान्ताविति
कारणम् । वाष्पी वेत्तन्तीभवेति विष्णुः ॥ दृग्गुग्मं बालि-
मद्विरहदुःखानि, पीडा वाधा व्यथा दुःखमित्यमरः । ताभिर्हतभिरित-
स्ततो भ्रामं भ्रामं पुनः पुनर्भान्त्वा इमां माननासाद्य अप्राप्य रत्नापायात्
रत्नस्य शिरोमणेरपायात् अपगमात् विषधरं भुजङ्गमिव नूनमवश्यं अन्त-
स्तापं अन्तर्गतसन्तापं कथयता प्रकाशयतेव उभावतामुष्णानां श्लासानां
भ्रान्ता महिम्ना सह स्वाङ्गं हस्तपादादिकं पक्षे भोगं प्रास्फालयन्तं ताड-
निर्गमनमागमिव, द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये इति विश्वः । दृश्यन्तं
लोकानालोकयन्तम् । अथवा हे बाले ! धीर्बुद्धिरन्तःकरणमिव अति-
तरामतिशयेन अितं सेवितं पक्षे नित्यसम्बद्धं मां मुक्त्वा लीलोकतुः
उच्चलयितुं त्वं क्व प्रस्थितासि, बहिरप्यन्तःकरणं मुक्त्वा प्रतिष्टुमान्ना चक्षुर्ली-
युगलं, चक्षुरक्षिणो । दृग्दृष्टौ चेत्यमरः । तीव्रेण एकान्तेन उत्तापेन
शोकसन्तापेन द्रुततरस्य अतिशयेन विलीनस्य द्रवीभूतस्येति यावत्,
द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राण इति मेदिनी । मनसो द्वारवत्

शापेनोद्यतपचसुनेर्षण्येणं तद्वयै-
 वांनोदूतैरतिगुणकैः पादपैर्विमदुक्ताम् ।
 दूधोराङ्गां तदशुभहतीं दण्डकारण्यभूमिं
 गच्छेः दुत्रैरिव सगरभूपालजायां समग्रैः ॥ २४ ॥
 भूतोत्पीडविधिषु नितरां दक्षहिंसावन्नामै-
 र्त्वा वासीत् किल सुनिवरैः पुण्यसूरद्वितीया ।

निययः सशक्तिः । अतएव साक्षात्कृतमनयो वैश्वानरी हार
 यष्टिरित्यादिना प्रोपितभर्तुकामदात्रहार । तदुक्तं मनुस्मृतौ । शीतं विधा-
 ननत आर्द्धमहं प्रवक्षे दाहप्रशान्तिकरश्चदिसतां नराणाम् । तत्रादितो
 मलयजेन हितःप्रदेहचन्द्रांशुहार तुङ्गिनीदकमौतकेन । शीतंमयीतज-
 त्रैश्च मयानमेवं हारैर्दृग्गालवलसयेरवलाः स्पृशेयुः । भित्रीत्यलोत्पलहिमे
 मयने मयीत पलेषु वा सजलविन्दुषु पश्चिमीनाम् इत्यादि ॥ २२ ॥

शापेनेति । तदनु तदनन्तरम् उग्रदण्डं प्रतपन् प्रतापशुभी वा
 यश्च । अथः शूद्रासुते चक्षात् श्रीकण्ठे चांलुटेऽन्ववदिति विद्मः । तस्य
 सुतेः शुक्रस्य पत्ने कपिलस्य शापेन भरतैरेवेतोऽमगिष्टं वनं तत् यथा
 स्यात्तथा प्रदग्धैः गान्धोदभूतैर्देहप्रकृष्टैः पत्ने अङ्गजैः तथा अतिशुभानि दत्वा-
 त्कृष्टाणि फलाणि देवांते तथोक्तं : पत्ने अतिशुभानामत्यर्धपुण्यानां फले-
 तदकंभूतैः । शुभं येयः शुभा गोभेत्वनकार्यंश्चनिजज्ञरौ । पुत्रे रिव सप्तथैः
 पादपैर्द्वैर्जैर्विमदुक्तां रहिताम् अतएव शून्योत्पन्नां शून्यक्रीताम् । एतन्ना-
 ऽङ्गेषु सङ्गति इति गन्धाधिः । सहतीं प्रशस्तां सगरभूपालजायां सगर-
 राजमहिषीमिव दण्डकारण्यस्य भूमिं भूभागं गच्छेः । पुत्रा किल-
 दण्डकारण्ये शुक्राचार्यस्य कन्यामरजां नाम वलादुगच्छन्निजाहाराज-
 पुत्रां दण्डः क्रोधपरीतस्य सुनेः शुक्रस्य शापेन सहारण्यदुर्गैर्भसावशेषी-
 कृत इति । तथा सगराक्षरे नेधमश्वं विचिन्तन्तः सगरश्चताः सञ्चि-

एवेदानीं स्वयमवृत्तं सा दुर्विशीतं कवन्धं
 प्रायोधर्मात् स्वल्पति हि जनः सर्वसम्पद्द्वयपाये ॥२५॥
 तत्पूर्वस्यां दिशि कतिपयैः पद्भिरासादनीयं
 धर्मक्रौडावनमिव जनस्थाननाम्ना प्रतीतम् ।
 धर्मारणां प्रविश च तथा तत्र सन्मुद्येया
 हृज्यावह्निं स हि वहति वो ह्यभिज्यावनेभ्यः ॥२६॥

हिताश्रयतया चौरत्वेनाभिग्रह्यमानस्य कपिलमहर्षेः शापेन विष्णुष्टा इति च
 रामायणप्रसिद्धं गौरवभयान्नात्रलिखितम् ॥ २४ ॥

तं प्रदेशं परिचाययति श्रुतेति । श्रुतानां प्राणिनाम् । युक्ते ज्ञादा-
 वृतं श्रुतं प्राण्यतीते समेतिष्वित्यमरः । उत्पौडाविधिषु हिंसाकर्मसु
 न तु श्रुतेष्वित्यर्थः । नितरामेकान्ततो दत्तो हिंसाया अवकाशोऽवस्थान
 योग्यज्ञानं ये स्त्रैर्हिंसां द्विषद्भिरित्यर्थः । सुनिवरेर्महर्षिभिर्लब्धा अधि-
 गता या किल भूमिरद्वितीया असदृशौ पुण्यानि सृत इति पुण्यसू-
 पुण्य प्रसवकारिणो आसीत् । पुरा किल महर्षयस्तामेव भूमिमधि-
 वसन्तिस्व शुक्रशापेन ध्वज्यमाणां तां निश्चित्य परं जनस्थानमाश्रितवन्त
 इति तदानौमत्या अद्वितीयपुण्यमूलमासीत् । सा एषा इदानीं
 दुर्विशीतं दुराचारं कवन्धं राक्षसविशेषम् । कवन्धी राक्षसान्तरे इति
 विश्वः । स्वयमवृत्तः स्वयं वृत्तवती । अत्र प्राङ्मनूनामिदानीं हिंस्रस्य
 कवन्धस्य परिग्रहत्वं ध्वन्यते । अनार्थान्तरं व्यस्यति हि यस्मात् जनः
 सर्वसम्पदां सफलसम्पत्तीनां व्यपाये अपरमे प्रायो बाहुल्यात् प्रायो
 श्रुज्यावृते शनैरित्यमरः । धर्मात् स्वल्पति भ्रश्यति । हानजाने समापि-
 का गतिः स्यादित्याभिप्रायिकौ आशङ्का बोध्या ॥ २५ ॥

तदिति । तस्या दण्डकारण्यभूमेः पूर्वस्यां दिशि कतिपयैः
 पद्भिः कतिभिरपि पादैः । पाददन्तेति पदादेशः । असादनीयं
 प्राप्यं तथा धर्मस्य क्रौडावनं क्रौडावनमिव । नियतमेव यत्र धर्मः

ब्रह्माध्यासाङ्गलपटुवटून् स्वस्वरेऽधस्तस्त्रणां
 सत्कीराणासुपरिवसतां व्यक्ततत्त्वज्ञोक्तिः ।
 यस्मिन् शक्ति स्खलितलजकटोदयन्ती स्वराणां
 जुह्वान् दृष्टप्रचलितयुगा गायनान् वल्लकीव ॥ २७ ॥

क्रीडतीति भावः । तथा जनस्थाननासा जनस्थानि नासा
 प्रतीतं ज्ञानम् । प्रतीते प्रथितस्थित वित्तविज्ञातविद्युता इत्यमरः ।
 धन्वारख्यं धन्वप्रधानमरख्यं वनं प्रविश तथा तत्र धन्वारख्ये
 दृश्या यागः । यज्ञधातोः प्रीन्नजयजेति भावे क्यप् । तस्या वर्द्धं
 तदर्थमाहितमग्निं मुनीनामिति शेषः । नित्याग्निहोत्रितात्तपोधना-
 नाम् । सन्नुचवेद्या एष्टौपथेः । हितुमाह हि यस्मात् स वर्द्धिरिच्छेव
 धनं वेपां ते दृश्या धना यायजूकाम्नेथ्यो हव्यन् अग्नीं हुतं हविर्वी
 युषान् वहति प्रापयति । तथा च जातवेदा देविभ्यां हव्यं वहतिविति
 श्रूयते । दिक्पालजोमादौ मरुदांसो विहितः । तथा च उपकारीप्रत्यु-
 पक्रियेतेति भावः ॥ २६ ॥

ब्रह्मति ॥ यत्र धन्वारख्ये तरुणां वृक्षाणां उपरिवसतां वर्त्तमानानां
 सन्तः प्रयस्ताच ते कीराः शुक्रायेति सत्कीरास्तेताम् । प्रयस्तेऽभ्यर्हितं च
 सदिति । कीरशुकी समाविति चामरः । व्यक्ता सुस्पष्टा तत्तत्सहोक्तिः
 तस्य तस्य वटुभिः पठ्यमानस्य युगपदुक्तिः कर्त्री स्वराणां उदात्ताजदात्त-
 खरितानां वोणापच्चे मध्यमादीनाम् । स्वरोऽकारादिमात्रासु मध्यमादिषु
 च ध्वनी । उदात्तादिषु च प्रोक्तः स्वरो नाशासमीरण इति विश्वः ।
 स्खलितमन्यत्रात्वमसक्तत् पदे पदे बाधयन्ती सती अधस्तत्तरुणामधः
 स्वस्तरे कुशासने ब्रह्मणां देवानाम् । ब्रह्मप्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदज्ञानेषु सृष्टि-
 भिरिति विश्वः । अभ्यासे आत्मानि आकुला व्यस्ता ये पटुवटवः अध-
 यनचतुरा नवीपनीता ब्रह्मचारिणस्तान् । वटुर्वर्षी ब्रह्मचारीति शब्दरत्ना-
 बलौ । यद्वा वटवो बालका बालकी मानवी बालः किशरी वटुरित्य-
 पीति शब्दरत्नावली । वृद्धे न निपुणेन प्रचलिता वादिता गुणा यस्याः सा

अत्रैवासीत् सपदि हरता आसनेनाधसेन
 स्वात्मीयस्य व्यसनपतितां विह्वलासुज्जिहीर्षोः ।
 लोकाष्टयप्रवत्तवलभृद्भ्रीमसूतेर्जटायु-
 नास्त्रोऽशेषद्विजकुलपतेरङ्गुतः सम्भरायः ॥ २२ ॥

तद्योक्ता वल्लको वीणा । वीणा तु वल्लकोत्यमरः । जुद्रान् अस-
 प्यङ्गिजितान् गायनानिव शान्ति शिचयति । तरुणामधः
 शिगवो वेदमभ्यस्यन्ति उपरि शुक्रायाजस्यवणात् कृताभ्यासतया तमेव
 युगपत् पठन्ति तत्र वटूनां शिजमाणातया क्वचित् क्वचित् स्वरस्वजनं
 जायते शुक्रासु जातनैपुण्यतया यथास्वरमेवाच्चारयन्ति तच्छ्रुत्वा बाला
 अप्यारुढस्रृतयः पुनर्यथावत् पठन्तीति शुक्रांक्तिरेव तान् शिचयति तत्रै-
 वेयसुपसा यत्र निपुणो वीणया असस्यङ्निपुणासु स्वरनैकमेव गायन्ति
 तत्र वीणैव यथा कृतस्वरव्यत्ययान् गायनान् निजस्वरानुभावनया शान्ति
 तथा इति निर्गलितार्थः । यत्र न्युतिभावेण शुक्रानालिव' नैपुण्यं तद्-
 रण्यं वेदाध्ययनस्य परमं चेतन्निति भावः ॥ २७ ॥

अत्रैवेति । अत्रैव जनस्थाने सां हरता अनेन अधसेन निज्जट्टेन ।
 निज्जट्टप्रतिज्जट्टाब्दे रेफयाप्यावसाधमा इत्यमरः । रावणेत्यर्थः । सह
 सपदि सद्य एव ग्रहणानतिविलम्ब इति भावः । व्यसने विपदि पतितां
 वर्त्तमानाम् । व्यसनं विपदि अश इत्यमरः । तथा विह्वलां विह्वतचेतसं
 मामिति पूर्वाणानुषङ्गः । उज्जिहीर्षोर्वहर्त्तुनिष्कोः स्वात्मीयस्य मस
 स्वजनभूतस्य । ष्टयमिति दृश्युपेति ऋदुङ्त्वात् कर्मणि क्वप् । न ष्टयम-
 ष्टयं तद्धोः शक्याह इति शक्यार्थेऽपि ल्यप्रत्ययविधानात् परिभवितुमशक्य-
 मित्यर्थः । लोकोरष्टयं प्रवत्तवलभृत् सामर्थ्यं विभर्तीति लोकाष्टय-
 प्रवत्तवलभृत् सा भीमा भयङ्करो च सूचित्यस्य स तद्योक्तस्य जटायुर्नास्त्रो
 नास्त्रा जटायुषः अशेषाणां सर्वाणां द्विजानां पञ्चिणां कुलानि गणा अशेष-
 द्विजकुलानि । इन्त्विप्राङ्ज्ञा द्विजा इत्यमरः । तेषां पत्युरधोस्वरस्य ।

पञ्चवच्चु जतशतगलङ्गाधाराकुलाङ्गः

पञ्चैपप्रखरनखराकर्षणैर्लुप्तसंज्ञः ।

सद्भाव्यान्तावृतवदपि स प्राप्तधीः शौर्व्यचण्डः

खड्गैः शिङ्गो दलितगुरुतं तत्र तं संजिगाय ॥ २६ ॥

तदाङ्कुरे वनसतिसहत् पञ्चवच्चुस्तिनाम्ना

सान्द्रच्छायाजनितरजनीविध्रमं तल्लभेधाः ।

पुष्पक्षोदैरतिसुरभिसिन्धून्लतिश्रमभूते-

स्तेनापि त्वच्छ्रजलघुतदुर्नैष्यते सांसलत्वस् ॥ ३० ॥

इन्द्रः पतिरीगित्त्वमरः । अद्भुतो विजयजनकः सम्परायो युद्धमासोत् ।
युद्धायत्योः सम्पराय इत्यमरः । एतेन वाक्येन त्वांहरन्नसौ रावणो न
केनापि निवारित इति वायोः प्रश्नः परिहारितः ॥ २८ ॥

ननु जटायुषा कथं नोडृतासोरित्यत आह चञ्चदिति । तत्र युद्धे
चञ्चन्त्याः प्रचलन्त्याश्चोरोठस्य यत् जतशतं तज्जनितं जतशतमित्यर्थः
तस्माद्गलन्तीभिः चरन्तीभि रक्तधाराभिराकुलानि व्यस्तोभूतानि
अङ्गानि यस्य स तथोक्तः तथा पञ्चयोः जेपाघाताः पञ्च-
जेपाः प्रखरनखरैस्तीक्ष्णनखरै वाकर्षणानि प्रखरनखराकर्ष-
णानि ते च तानि च तानि तैर्लुप्ता अपगमिता संज्ञा चेतना
यस्य स तथोक्तः मोहित इति यावत् स पिङ्गः कामुको रावण इति
यावत् । पिङ्गसु कामुकेऽपि चेति शब्दात्विः । सृतवदपि सुभतया
गतासुवत्प्रतीयमानाऽपि मङ्गाग्यान्तात् मन्त्रियतिज्ञयात् प्राप्तधीर्लब्ध-
संज्ञः शौर्व्यचण्डः शौर्व्यं शूरतया चण्डोऽतिकोपनश्च सन् । चण्डस्त्वत्यन्त-
कोपन इत्यमरः । खड्गैः खड्गाघातैर्दलितगुरुतं खण्डितपञ्चम् । गदत्पञ्च-
च्छदा इत्यमरः । तं जटायुषं संजिगाय जितवान् ॥ २९ ॥

तत्रेति । तत्र जनस्थाने अदूरे निकटे सान्द्रया निरन्तरया छायाया

यत्रानेके सततमृषयः साधितब्रह्मतत्त्व-

प्रत्यक्षेणाप्रचलितमनोनिर्वृताः संवसन्ति ।

एकान्तं खं जनयितुमिव खड्गतः पात्रनलं

संस्तृज्यन्ते निखिलतपसा ये परिते प्रु सुख्याः ॥ ३१ ॥

जनित उत्पादितो रजन्या रात्रे विश्वमः शोभाअथवा रजनीविश्वमो रात्रि-
 श्वमो येन तत् तथोक्तम् । घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः विश्वमः शृङ्गार-
 भावजातक्रियाविशेषके । भ्रान्तावपि च शोभायामिति शब्दाधिः ।
 जान्ना पञ्चवटी अति महत् सुविस्तीर्णं वनमस्ति त्वं तन्नभेया प्राप्नुहि
 तत्र किं ख्यादित्यत आह तेनापि वनेन नूनमदृश्यातिथ्यभूतैरतिथि
 सत्कारोपकरणभूतैः । क्रमादातिथ्यातिथये अतिथ्यर्थे । साधुनीत्यमरः ।
 अतिसुरभिः अतिसुगन्धिभिः सुगन्धी च मनोज्ञे च वाच्यत्रत् सुरभिः
 स्मृत इति विश्वः । पुष्पजीदैः पुष्परजोभिः । जोदी रजसि पेषण इति
 दिश्वः । त्वच्छमलघुतनुः तव अक्षखेदनीणशरीरं सांसलत्वं बलत्रत्वं
 नैष्यते प्रापयिष्येत । बलवान् सांसलोऽगल इत्यमरः । अत्र नोजो सुख्य-
 कर्मणि कर्मप्रत्ययः ॥ ३० ॥

यत्रानेक इति ॥ यत्र पञ्चवद्यां वने साधितेन आसादितेन ब्रह्मतत्त्व-
 प्रत्यक्षेण आत्मतत्त्वसाक्षात्कारेण हेतुना अप्रचलितेन अवनमननादे । सुक्त-
 चाञ्चल्येन मनसा निर्वृताः सुस्थिताः । निर्वृतिः सुस्थितावस्तगमने च सुखे
 स्त्रियामिति मेदिनी । आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
 साक्षात् कर्तव्यश्चेति श्रुतेरात्म साक्षात्कारार्थमेव श्रवणादौ मनसोऽतिव्यापृत-
 तया पुमांसो न सुस्था भवन्ति सति तु तस्मिन् साक्षात्कारे मनोव्यापार-
 विरहात् पुरुषैः सुस्थीयत इति भावः । अनके ऋषयः सततं संवसन्ति
 निवसन्ति तन्नभेया इति पूर्वश्लोकीयेनान्तर्यः । तमेव वेदार्थवचनेन
 ब्राह्मणाविविदिप्रन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन यज्ञेनानमनेन च इति

जानास्थानागतपरिलसन्नारसङ्घातज्यर्थां

नाथै रस्यैः सह गजघटात्तोड्ढुमानान्तरायाम् ।

यत्रात्मानं कलकलरवैर्दूरतो बोधयन्त्यां

गोदावर्यां सरिति सुसुचे याचयेव स्वभावः ॥ ३२ ॥

श्रुती, तपःप्रभृतौनां ज्ञानीपायतया निर्देशात् तपस्यतस्तानवेत्य कदा-
चिदिदं मिथ्यानुभवेदित्यत आह । एकान्तमित्यादि पवित्रेषु मध्ये
सुस्थाः श्रेष्ठा ये ऋषयः निखिल तपसा कर्त्ता सङ्गतः संसर्गादितोः स्वमा-
त्मीयमेकान्तं पावनत्वं जनयितुमुत्पादयितुमिव संसृज्यन्ते संसृष्टा भवन्ति
ते ऋषय इत्यन्वयः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दान्न । तच्छब्दापेक्षा । अहमेवं
मन्ये न ते तपांसि सृजन्ति तपोभिरेव सृज्यन्त इति भावः । इवीत्-
प्रेचायाम् ॥ ३१ ॥

न केवलं तद्वनस्य धर्महेतुत्वं प्रसोदहेतुत्वमपीति दर्शयति नानेति ।
वत्र पञ्चव्यां वने नानास्थानेभ्यो दिग्गन्तेभ्य आगतः परिलसन् शोभ-
मानो यो नारसंघातो नौरसमूहः । नारस्तरुणकनोरयोरिति विश्वः । पक्षे
नरस्यायं नारः स चासौ संघातयेति नारसङ्घातो नरसमूहस्तस्यैव
तदाल्लिकायां तथा रस्यै मनोरमैः । रस्यै मनोरम इति विश्वः । नाथै-
र्युथपैः पक्षे प्रभुभिः सह गजघटाभिर्हेस्तिनां निचयैः । करिणां घटना घटा
इत्यमरः । आलीङ्गमानमितस्ततो गम्यमानमन्तरं मध्यं यस्याः
सा तस्यां तथा कलकलरवैः कलकलेतिध्वनिभिः पक्षे कोलाहलशब्दैः ।
कोलाहलः कलकल इत्यमरः । करणैर्दूरतो दूरात् आत्मानं बोधयन्त्यां
अनुमापयन्त्यां गोदावर्यां गोदावरीनाम्नां सरिति तरङ्गिण्यां यात्रा-
या देवार्चनोत्सवेन (यात् इति भाषा प्रसिद्धेन) यात्रा स्यात् वाप-
नीपाये गती देवार्चनोत्सवे इति विश्वः । स्वभाषो धर्मो मुमुचे सुक्त इव
प्रागुप्त विशेषणत्वे ऋषेण यात्राधर्मप्रदर्शनात् सङ्गतदनुमुपेक्षा ॥ ३२ ॥

दायान्तम् अतिविश्वासवशात् निकटमागच्छन्तं नवोऽचिरभूतो यः पशु-
सभासङ्गः पशूनां सभायां सम्पर्कस्तन्निर्वेदेन तज्जनितात्मावमाननेन ।

स्नेहात् सख्या किमिह न विधेऽसह्यत प्राण्यमानः ।

तन्मत्थेहं पशुषु परुषं देवशब्दाभिधेयं

चाण्डालं त्वामिति मुञ्जरिमां व्याहरन्तौञ्च पश्ये ॥५४॥

वदभावेनैव स्थितामत्ययः । वाणा मुञ्जा रावला न जया माउला ।
स्नाक् भट्टेयञ्जमाङ्गायेत्यमरः । उपेत्य उपगम्य सनेहं चेहसहितं
यथा स्वात्तया गात्रे वपुषि पाणिना करेण व्यासृपन्तीं सृशन्तीम् ।
वैणिका वीणागुणान् शिथिलयित्वैव कर्मान्तरेषु प्रवर्त्तन्ति अत्र तु
तदकरणनिर्देशात् सृगशिशो स्नेहातिरेकः सूचितः ॥ ५३ ॥

यावत् । निर्वेदः स्थावमानन इति शब्दाब्धिः । दौनं कातरम् । दौनामूषिक-
योषायां दुर्गते कातरेऽन्यवदिति विश्वः । मतकृतकतनयं मम कृत्रिम-
पुत्रभूतं सृगपीतम् । कृतकः स्यात् पुमान् कण्ठवर्षरे चाप्यसम्भवे । पुत्रभेदे
कृत्रिमे च त्रिष्विति शब्दाब्धिः । अग्निथिला अनमिता गुणा यस्याः सा तां

तत् तस्मात् पशुषु परुषं निष्ठुरम् । माटवियोगफलकाट्टव्येषस्य
फलानन्तरमेव विरामौचित्येन तदनन्तरमपि आत्मानं स्थापयित्वा
माटकार्यकारिण्यापि जनितविप्रयोगत्वादिति भावः । त्वां देवशब्दाभिः

सद्य इति । तथा हे विधे सद्यःसूतः प्रसूतमात्रां असीं सृजिंश्रिपुश्रिगु-
शावको माटरिक्तोक्तः । रिक्तः शून्यः । रिक्तं शून्ये वने इति मेदिनी । तथाच
जनन्या विपुक्तोक्तोपि इह इदानीं स्नेहात् सख्या सौतया प्राण्यमानो
जीव्यमानः किं न असन्नत न सोढः । यतस्तथापि वियोजितः इति भावः ।

उद्देशं तं सद्य विज्ञता सर्वरैः पत्रकाणां
 तन्द्रासुद्रं चकितचकितं नेत्रदुत्थोलयत्कः ।
 नान्विष्यन्तश्चिरपरिचितां व्यर्थसंज्ञास्त्वयैवं
 नोपालक्ष्याः कक्षमपिप्लुता ह्यत्रकर्मैव वाच्यम् ॥३५ ॥

नामि मलयपर्वत इति सिद्धिनी । न एव एकप्रियोऽतिवल्लभो येषां तेषां
 विटपिनां चन्दनवृक्षाणां मण्डलान् चक्रवाडस्य । चक्रवाडन्तु मण्डलमित्य-
 सरः । अथन्तरस्था मध्यवर्तिन उटजाः पर्णशालाः । पर्णशालीटनोऽस्ति-
 यामित्यसरः । नूनं ते तव द्रष्टव्या दर्शनोयाम्नोरुटजेरन्व्ये नाकथितोऽनु-
 पदिष्टोऽपि नोऽन्नाक्तं प्रायाम्यन्ति निवसन्ति यस्मिन्निद्विवात्रसो वास-
 स्थानं स्रयनालना अनुमेयो अनुमिति विप्रयो भविष्यति । ३४ ॥

उद्देशमिति । हे सद्य ! तन् उद्देशम् पात्रमप्रदेशं विज्ञताप्रवि-
 शता त्वया पत्रकाणां पर्णानां सर्वरैः शब्देहेतुभिः अथ सर्वरैः स्तनिने
 वस्त्रपर्णानामित्यसरः । तन्द्रया सुद्रा मुद्रितभावो यस्य तन्द्रासुद्रं नेत्रं
 चकितचकितं भीतभीतं यथा स्यात्तथा । चकितः शक्तिने भीते इति
 शब्दाब्धिः । उन्मूलयन्तः प्रकाशयन्ती सृगाः चिरपरिचितां सुदो-
 कालेन जातपरिचयां नान्विष्यन्तोऽन्वेषणमकुर्वाणा अतएव व्यर्थाः निष्प-
 योजना संज्ञा चेतना येषां अथवा व्यर्था अर्थरहिता संज्ञा नान येषां
 सृगक्यन्वेष इति सृगशब्देनान्वेषणावगमादिति भावः, । संज्ञा स्याच्चेतना
 नाम हस्ताव्येद्यार्थसूचना इत्यसरः । ते व्यर्थसंज्ञा एवम् अनेन प्रकारेण कक्ष-
 मपि न उपालक्ष्या दुर्वचनोयाः । उपालक्ष्यो दुर्वचन इति शब्दाब्धिः ।
 हेतुमाह हि यस्मात् अत्र विषये कर्मैव मम जन्मान्तरीणकर्मैव वाच्यं
 तिन्दनोयं कक्षदीपादेवं जातमिति भावः । अतएवोक्तं लक्ष्म्यं फलशुक्-
 पुमानिति । व्यर्थनामत्वपक्षे अत्र सृगशब्दे कर्मैव वाच्यं न कर्त्तव्यर्थः ।

स्कन्धाखर्वैर्धनुषिषुधियो रक्षिभिर्लब्धसाध्यै

रक्ताशोकैर्हृद्यशतकरं प्राङ्गणाद्वारयद्भिः ।

यन्नावारि द्विदशकररुदत्तेऽन्न नार्हन्ति गर्हां

पादाघातान्मम विटपिनस्ते हि सञ्जातरागाः ॥ ३६ ॥

तथा च सृश्यन्त इति सृगा न सृगयन्तीति । अतस्तत्कर्तृ कानन्वेषणान्न संज्ञार्थव्याघात इति भावः ॥ ३५ ॥

स्कन्धेति । स्कन्धे शाखावधिप्रदेशे । स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरो-
रित्यमरः । आलखन्त इति स्कान्वालब्धाः । पचादित्वाद्गु । तैः । धनूषि
च इषुधयश्च ते तैर्धनुस्तूषैः । तूषोपासङ्गतूषोरनिषङ्गा इषुधिर्हृद्यो रित्य-
मरः । भर्तृदेवररक्षितैरिति भावः । करणैः । रचन्तीति रक्षिषस्त्रैर्लब्ध-
साध्यं सादृश्यं यैः ते तथोक्तैः रक्षिणानपि स्कान्वालब्धधनुस्तूपत्वादिति
भावः । तथा दशशतानि सहस्रं करा अंशवो यस्य तम् वसिहस्तांशवः
करा इत्यमरः । सहस्रांशुमिति यावत् । प्राङ्गणाच्चत्वरत् । अङ्गनञ्त्वर-
जिरे इत्यमरः । वारयद्भौरक्ताशोकै रक्ताशोकहृद्यैश्च द्विदश विंशतिं
करान् हस्तान् विभर्त्तीति द्विदशकरभृत् रावणो न अवारि निवारितः ।
अत्र विषये ते रक्ताशोका गर्हां निन्दां नार्हन्ति निन्दार्हा न भवन्ति तान्न
निन्देरिति स्पष्टम् दशशतकरनिवारणसमर्थानां द्विदशकररुद्विवारणोचि-
त्येन दिन्दार्हत्वादिति भावः । तत्कथमनिन्द्यतेत्याह, हि यतः मम पादा-
घातात् पादाघातान् ते विटपिनः संजातो रागो रक्षिमा आसृलादिकस-
नादिति भावः । पक्षे रागो मात्सर्यं क्रोधादिति भावः । येषां ते तथोक्ता
आसन्निति शेषः । रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्यं लोहितादिष्विति शाश्वतः ।
सत्यादाघातोपजातरागाः कथं नामनुकम्पिष्यन्त इति भावः । सुन्दरीणां
पादाघातादशोको विकशतीति प्रसिद्धिः । तथाहि “पादाघातादशोको
वदनमदिरया केशरः कर्णिकारो लास्यादास्यानिन्नानां स्फुटति परिचया-

तस्मिन्मूर्ध्निर्मरकतमणिच्छायात्ताच्छाद्यद्विः

सखद्वं तत्तरणिजकुलं तेजसा द्योतयन्तम् ।

वन्यां वृत्तिं सपिदि ददतो दिव्यिते राज्वभारे

शीर्षेणाञ्जां पितुरिव जटां सुक्तखेदं वहन्तस् ॥ ३७ ॥

श्रुतकः सुन्दरीणाम् । अज्ञासङ्गात् प्रियङ्गुर्द्रवहसितजुषी पारिजाताख्य-
चम्यो गीताञ्जापान्नमेरुस्त्रिलोककुम्भकौ धीजणान्तिङ्गनाभ्यामिति ॥२६॥

अथेदानीं दग्भिः श्लोकेरुप्रक्रियादिवर्णनवा भर्त्तारं परिचाययति
तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नायने द्रव्यमीति दग्मश्लोकीयेनान्वयः । मरकत-
मणिर्हरिद्वर्णमणिविशेषः तस्यच्छाया कान्तिर्मरकतमणिच्छायम् छायासू-
र्यं प्रियाङ्गान्तिप्रतियिन्वमनातप इत्यमरः । पठ्यन्तप्राक्पदा सेनाच्छा-
याशालानिगासुरा इत्यमरसंग्रहात् नपुंसकत्वम् तदाच्छाद्यद्विर्व्यक्-
कुर्वद्भिः श्यामलैरित्यर्थः । अङ्गैरवयवैर्दारैः सम्बद्धं ह्यतसम्बन्धं तत्
अतिप्रधिततया प्रसिद्धं तरणिजं सूर्यसम्भवम् । द्युनिर्णयस्तरणिर्निर्णय इत्य-
मरः । कुलं वंशं तेजसा दीप्त्या, तेजः प्रभावे दीप्तौ चेत्यमरः । द्योत-
यन्तमुद्दीपयन्तं विष्णुरूपत्वादस्येति मानसो भावः । सूर्यसम्भवत्वेन
कुलस्य तेजस्त्वं प्रतिपादितं तदपि श्यामलाङ्गकतसम्पर्कतयास्य तेजना
द्योत्यत इति विस्मयनीयता च ध्वन्यते । तथा राज्वभारे दिव्यिते दातृ-
मिष्टे सपदि तत्क्षणे वन्यां वने भवां वृत्तिं जीविकाम आजीवी जीविका
वार्त्ता वृत्तिर्वर्त्तनजीवने इत्यमरः । ददतः प्रतिपादयतः वनप्रस्थानादेशा-
दिति भावः । पितुर्दृश्यस्य आज्ञामिव जटां शीर्षेण मूर्द्धां सुक्तस्यक्तः
खेदः शोको यस्मिन् तत् यथा स्यात्तथा वहन्तं धारयन्तम् । खेदीऽवसादके
पुमान् । आयासशोकयोरिति शब्दाब्धिः । आसन्नराज्यसुखस्य वनवा-
सोऽपि न खेदायेति गाम्भीर्यमायाम् । एतद्विशेषणद्वयं दग्मश्लोकीयेन
मद्भर्त्तारमित्यनेनान्वेति ; एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥ ३७ ॥

नासाकर्णस्य श्रुनयनयोश्छद्मना सेतुमध्यं
 नीलाम्बोजद्वयविलसितं दीर्घकासारमेकम् ।
 भ्रूव्याजेन स्मरजयि धनुर्लोहितं लोहितिम्ना
 नासारन्ध्रादिव विगलता चाधरं धारयन्तम् ॥ ३८ ॥
 खन्नातस्रापरखिलजगतो वीक्ष्य पादाबुद्धिं
 सद्भृष्टं तदगण्यगण्यसिवाजानुसंलब्धिताध्याम् ।
 क्रूराचारव्यधितजगतां कालदण्डक्रियाध्यां
 दुष्टैतानां प्रसथनविधौ भ्राजमानं भुजाध्याम् ॥ ३९ ॥

नासेति । सृशत इति सृशेः कृगृग्राप्तीजुड इति कः । नासायाः कर्णस्य
 च सृशे नासाकर्णसृशे ते च ते नयने चेति तयोश्छद्मना व्याजेन । कपटोऽ-
 स्त्रीव्याजदम्बोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः । सेतुमध्ये यस्य स तं तथा
 नीलाम्बोजद्वयस्य विलसितं नीला यत्र स तथोक्तम् एकं दीर्घकासारं
 दीर्घं सरः, । कासारः सरसौ सर इत्यवरः । धारयन्तं विसृतं कर्णान्तवि-
 श्रान्तयोर्लोचनयोरिकसरस्वं नासिकायाः सेतुत्वम् तारकयोर्नीलपद्मत्वं
 वर्णितं । तथा भ्रूव्याजेन भ्रूवोः कैतवेन मिलितत्वादिति भावः । स्मरं
 कामं रूपातिशयेन जयतीति स्मरजयि सति ध्यादेरिन्निति व्याख्याह-
 सूत्रेण इन् । कामाभिभावकमिति यावत् धनुश्चापं धारयन्तं । तथा
 नासारन्ध्रात् नासिकाविवरात् विगलतां चरतेव लोहितिम्ना लोहितगु-
 षेन लोहितं रक्तवर्णम् । पूर्वत्र लोहितशब्दात् गुणादिमनुभाव इति इमन् ।
 अधरं दम्बनवसनञ्च धारयन्तम् अधरो दन्तवसने हीने नूह्वोऽधरोऽन्यव-
 दिति विश्वः । एतेनाधरो नासान्तरञ्चातिलोहितं स्वाभाविकं वर्णितम् ॥ ३८ ॥

खन्नातेति ॥ खन्नातस्यात्मपालितस्यापि अखिलस्य समस्तस्य जगतो

प्रत्यङ्गानां विरचनविधौ वेधसा वामसुष्टौ
 मध्यक्षेत्रे दृढघृततयेवाहसंक्षीणसावे ।
 विस्तीर्णोर्द्ध्वावयववहनाभ्यान्तताव्यक्तसारे
 वन्याकल्पोचितनिवसनं वल्ललं संश्रयन्तम् ॥४०॥

भुवनस्य तत्स्यलोकस्येत्यर्थः कर्त्तरि पठौ । पादानुवृत्तिं पादयोः परि-
 चर्यां बोध्यं तद्गुणगणं तयोः पादयोर्गुणगणं गुणसंसूहं सन्धुमिव
 कथमावाभ्यां पालितमपि जगत् पादमेवानुवर्त्तते तद्दृष्टव्यं कोऽस्य गुण-
 गण इति ज्ञातुमिवेत्यर्थः । आजानु जानुपर्यन्तं संलम्बिताभ्यां लम्बनं
 गताभ्यां । तथा क्रूरैर्हिंसैराचारैः कारणैर्व्यथितानि पीडितानि जगन्ति
 येस्ते तेषां दुर्हत्तानां दुर्वरित्वाभ्याम् । हत्तं पथे चरित्रे चेत्यमरः । प्रसधन-
 विधौ वधविधाने । उद्वासनप्रसधनक्रधनोज्जासनानि च । आलम्बपिञ्ज-
 विभ्रघातीन्मन्यवधा अपीत्यमरः । कालदण्डो यमदण्डः । हतान्तानिहसोः
 काल इत्यमरः । तस्यैव क्रिया ययोस्तौ ताभ्यां भुजाभ्यां बाहुभ्यां भ्राज-
 मानं स्फुरन्तम् ॥ ३९ ॥

प्रत्यङ्गानामिति । प्रत्यङ्गानां अङ्गत्वादीनां विरचनविधौ निर्माणव्या-
 पारे वेधसा विधात्रा वामसुष्टौ वामहस्ताङ्गुलिमध्ये दृढघृततया अतिगयेन
 घृततयेव प्राप्तः संक्षीणभावस्तनुत्वं येन तत् तथोक्ते । सत्पुत्तलिकादि-
 निम्नातापि प्रथमं स्थूलतो गठयित्वा वामहस्तगृहीतमध्यां तां विशेषेण
 गठयतीति लोके दृश्यते । तेन दीर्घत्वशङ्कानिरासायाह विस्तीर्णेत्यादि ।
 विस्तीर्णस्य विस्तारवत् ऊर्द्ध्वावयवस्य वचसा वहने या अथान्तता चान्ति-
 रहितता तया व्यक्तः सारो बलं यस्य तत् तथोक्ते । सारो बले स्थिरांशे
 चेत्यमरः । मध्यक्षेत्रे शरीरमध्यभागावच्छेदे । क्षेत्रं पत्नीशरीरयोश्चित्यमरः ।
 वने भवा वन्यास्ते च ते श्रावत्या वैशाथेति वन्याकल्पाः । आकल्पवैशी नेपथ्य-

आरक्ताग्रग्रथितनखरैर्बहुलेखस्य सुखै-

रभ्रस्योच्चैश्चरणयुगलस्याञ्चतो नीलिमानम् ।

रक्ताभोजव्यतिकारवतीं हंसराजिं वहन्तं

कञ्चिद्देशं तपनदुहितुः कान्तिभिर्ह्येपयन्तस् ॥ ४१ ॥

तत्तद्भावाचुक्षितबलवन्महियोगव्यथाभि-

र्त्सां आसं तत इत इसां सामनासाद्यनूनम् ।

अन्तस्तापं सह कथयतेवोष्णवच्छ्वासभूषा

रत्नापायाद्विषधरमिव स्वाङ्गमास्फालयन्तस् ॥ ४२ ॥

मिल्यमरः । तेषु उचितं न्याय्यं अभ्यस्ते तूचितं च न्याय्यमिति यादवः ।

दन्निवसनं वासस्तदभूतं कल्ललं तद्वत्त्वचं संश्रयन्तं धारयन्तम् ॥ ४० ॥

आरक्तेति । उच्चैरतिशयेन शुभ्रैर्धवसैः आरक्ते सम्यक्लोहिते
अग्रे पादाग्रे अङ्गुल्यग्र इति यावत्, अग्रितैर्निर्मितैर्नखरैर्नखैर्बद्धा

वचिता लेखा श्रेणी यत्र तत्तयोक्तस्य । श्रेणीलेखास्तु राजय इत्यमरः । तथा

अश्रस्य मेघस्य नीलिमानं श्यामतां अञ्चतः प्राप्नुवतश्चरणयुगलस्य कान्तिभिः

शोभाभिः करणैः तपनदुहितुः सूर्यतनयाया यमुनाया इति यावत्,

कान्तिन्दी सूर्यतनया यमुनेत्यमरः । रक्ताभोजानां कीकनदानां व्यति-

कारवतीं व्यतिसङ्गवतीम् । व्यतिकारः समाख्यातो व्यसनव्यतिसङ्गयोरिति

विश्वः । हंसराजिं हंसश्रेणीं वहन्तं धारयन्तं कञ्चित् कमपि अनिर्दिष्टं

देशं क्लेपयन्तं लज्जयन्तम् । झीलिलज्जे इत्यस्य जग्रन्तस्य रूपम् ।

एतत्तज्ञोकान्तं रूपवर्णनम् । अत्र वायोर्हैवत्वत्वेन तद्दर्शनोपयतोप-

देशात् वर्णनस्य न पादादित्वं कृतम् ॥ ४१ ॥

पञ्चभिः प्राकृतीमवस्थां वर्णयित्वा इदानीं विरहावस्थोचितकर्मा-

दीनि सभाव्य विकल्पेन निर्दिशति तत्तदिति । तैस्तैः प्रागनुभूतै-

तीव्रीणापद्रुततरसनीहान्द्रह्मं यस्तं
 दृग्दुग्मं वा निमिपविमुखं सान्द्रवाप्यायमाणम् ।
 लां लुह्वात्तःकरणलिव धीः प्रक्षिताद्यासि बाले !
 लोलीकर्तुं श्रितसतितरासित्यत्वं वा वदन्तस् ॥ ४३ ॥

भावेस्तस्य स्वभावेरनुमिताः कृतानुमाना वा वलवत्सो महित्रीगन्धवा
 महिरहृदुःखानि, पीडा वाभा व्यथा दुःखमित्यमरः । तामिर्हेतुभिरित-
 त्ततो भ्रान्तं भ्रान्तं पुनः पुनर्भ्रात्वा इनां माननामाद्य अगप्य रत्नायायात्
 रत्नस्य गिरोमणेरपायात् अपगमात् विपक्षरं भुजङ्गमिव नूनमवश्यं अन्त-
 स्तापं अन्तर्गतसन्तापं कथयता प्रकाशयतेव उषवतामप्यानां श्लासानां
 भूजा महिष्ठा सह स्वाङ्गं इक्षपादादिकं पक्षे भोगं प्रास्फालयन्तं ताङ्-
 यन्तम् ॥ ४२ ॥

तात्रेति । अथवा निमिपविमुखं निनीकनरहितं, निमिपीऽसिस्त्रन्-
 काले चक्षुर्निमीलने पुनानिति शब्दाब्धिः । तथा सान्द्रं निरन्तरं वाप्य-
 मद्युविन्दुमुदमतौति सान्द्रवाप्यायमाणम् । वाप्योपफेनधूनादुहान्ताविति
 डग्रस्ततः शानः । वाप्यो नेत्रजलीषणोरिति शिष्वः ॥ दृग्दुग्मं अक्षि-
 युगलं, चक्षुरक्षिणो । दृग्दृष्टौ चेत्यमरः । तीव्रेण एकान्तेन उक्षापेन
 गोकसन्तापेन द्रुततरस्य अतिशयेन विलीनस्य द्रवीभूतस्येति यावत्,
 द्रुतं त्रिषु । गोत्रे विलीने विद्राण इति मेदिनी । मनसो हारवत्
 निर्गमनमार्गमिव, हारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये इति विश्वः । दर्शयन्तं
 लोकानालोकयन्तम् । अथवा हे बाले ! धीर्बुद्धिरन्तःकरणमिव अति-
 तरामतिशयेन श्रितं सेवितं पक्षे नित्यसम्बद्धं मां मुक्ता लोलीकर्तुः
 चञ्चलयितुं त्वं क्व प्रस्थितासि बुद्धिरप्यन्तःकरणं मुक्ता प्रतिष्ठमाना चञ्चली-
 करोतीति भावः । अलमत्यर्थमिति एतत् वाक्यं वदन्तम् ॥ ४३ ॥

सप्तो नूनं प्रणयविमुखोऽयोध्यया राजधान्या
 कालेनाप्तोऽनितरजनसा रुष्टराजश्रिया वा ।
 क्लिष्ट्याश्चैवं जगति यशसा विप्रयुक्तोऽद्य धर्म-
 स्त्वापत्पतादित इति समुद्रभुतखेदान्तरं वा ॥ ४४ ॥
 हा धिक् पुत्रेष्वनपरगतं शोकजिह्वस्त्वमेतत्
 ज्येष्ठस्त्रेहात् किसिह गुरुणा शिञ्जितो राम एव ।

शप्त इति । प्रणयविमुखः प्रणये परिचये विमुखोऽहतादरः, प्रणयः
 स्यात् परिचये इति यादवः । यहा प्रणयविमुखः प्रीतिविमुखः, प्रणया-
 स्वमी विश्वभयाच्चाप्रेमाण इत्यमरः । पितुरादेशवशंवदतया अहंतग्रह
 इति यावत्; अहं अयोध्यया अयोध्याख्यया राजधान्या प्रधाननगर्या, प्रधा-
 ननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते इति शब्दार्थवः । शप्तः कथं सामेव
 निरुद्धास्य परामनुगृह्णासि तत्तयापि वियुज्वलेत्येवमभिप्रेतः सन् अथवा
 काले मदासादनकाले पित्रवसान एवेति भावः । अनाप्तो अलब्धो
 अहं अनितरजनसा नास्तौतरजिन् सती यस्याः सा तथोक्तया रुष्टराज-
 श्रिया क्लृप्त्वा राजखत्या शप्तः पूर्ववदभिप्रेतः सन् नूनं निश्चितम् । नूनं
 तर्कश्रानिश्चये इत्यमरः । एवं क्लिष्ट्यामि एवं क्लेशमनुभवामि धर्मसु अद्य
 इतोऽस्मादापत्पातात् विपत्पाताद्देतोर्जगति लोके यशसा कीर्त्या विप्रयुक्तो
 विरहितो भवति इति एवं समुद्रभूतं खेदान्तरं खेदविशेषो यस्य स
 तथोक्तं वा । अहं तावत् साध्वीशापेण नूनमेतद्दुःखमनुभवामि लोकः
 पुनरेव संस्यत एव यदाधिपत्यमुपेक्ष्य वनचरहत्या गुरो राज्ञां पालयती
 रामस्यापि यदौदृशौ दशा तद्वर्मादिवर्द्धते ह्यायूराज्यं पुत्रसखोदय इत्या-
 हिवादः किंवदन्तीमात्र इत्येवं खिद्यमानमिति भावः ॥ ४४ ॥

इति । गुरुणा पित्रा, गुरु गौष्यति पित्राद्यावित्यमरः । पुत्रे षु मध्ये
 ज्येष्ठस्त्रेहात् ज्येष्ठपुत्रत्वस्त्रेहात् इह जगति अनपरगतं तातपादेतरैः पुरुषैः-

इत्यम्रां चैकपरि चद्रता ज्ञान्तपोही ज्ञतं वा

गं पावस्याक्षसगुरुत्वा लक्षणेनायुजेन ॥ ४५ ॥

कारुण्यानां जज्ञनिधिभिश्चावृत्तिलैकान्तकान्तः

स्तूप्रायं तस्मिन्समाभोगमंष्टं हितः याः ।

पि डौभूतं गुणगणमिव जज्ञवंभावनं

सङ्घारं रघुकुलपतिं द्रुक्ष्यसि प्राणहेतो ॥ ४६ ॥

रमयगतं याता गुरुण च सुतविद्यागशोकः प्राणत्यागेन जितां नापरैः कैर-
पोति भावः । गोकं जयतांति गोकजित् गीकाभिभावकं एतत् इदं
शन्तं प्राणत्यागरूपमन्तम्, आयुधन्तु प्रहरणं शन्तमस्त्रमित्यमरः । हा
धिक् ! किं राम एव शिचित उपदिष्टो न वयमिति शेषः । यतोऽयमपि
प्रियाविरहजशोकं तेनैवास्त्रेण जयति अहान्तवनासवस्त्रामार्थस्य चक्षुषा
पश्यन् गीकेनैव जीये इति भावः । इति एवं रूपेण उपरि चद्रता तद्-
श्रीपरि क्रन्दता गेपावस्याक्षसिण स्मरदशानां चरसदमाश्रान्त्या मरणस्त्र-
नेणेति यावत् । शक् शोको यस्य स तथोक्तेन, मन्तु गीकी तु शक् स्त्रिया-
मित्यमरः । लक्षणेन तत्रात्रा अनुजेन यथोयसा आत्रा, यथीयोऽवरजा-
नुजा इत्यमरः । अस्त्रीधैर्नञ्जल्लवन्टैः, करणैः अशु नैवात्पु रोदनप्रास्त्र-
मच्युचेत्यमरः । गान्ती ध्वस्ती मोहो यस्य स तथोक्तेरुक्तं वा हागच्छेन
विपादः गीको वा धिक् शब्देनात्मनिर्भर्त्सनं व्योत्सने हा विपाद्शुभ-
र्त्तिष्विति । धिङ्निर्भर्त्सनं निन्द्योरिति चामरः । अत्र नवमौदशा-
वर्णिता नवम्यामिव दृग्भौत्वस्त्रमः । तथाथोक्तं चचूरागस्तदनुमनसः
सङ्गतिर्भाविना च व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतयेतसोऽपि । निद्रा-
च्छेदस्तदनुतनुता निस्त्रपत्वं ततीनेत्यादौ सूच्छां तदनुमरणं स्युर्दशाः
प्रक्रमेण इति ॥ ४५ ॥

कारुण्येति । हे प्राणहेतो ! जीवनहेतो कान्तस्यानां कारुण्यरसानां

तत्रालम्बः कथमपि भवन् सातुजो राघवेन्द्रः

सोऽन्वेष्टव्यः सुरचिरगिरेरायताधित्यकायाम् ।

गोदावर्याः प्रचलपयसां श्रीकरध्वानरस्या

या सायाहप्रचरणविधौ भूमिरासीत् प्रिया नः ॥६७॥

जलनिधिं समुद्रमिव तथा तरुणस्य यूनो भावस्तन्निमा यौवनं, वयःस्य-
स्तनणी युवेलनरः । तस्य समाभोगिन परिपूर्णतया, आभोगः परिपूर्णते-
त्यनरः । संहितायाः संबर्हितायाः । अल्लतिमाया अनाहताया एकान्त-
कान्तेः सातिशयशोभाया यः स्तूपोराशिः, स्तूपोसृदादिकूटे स्यादिति
शब्दाब्धिः । तत्प्रायं तत्सदृशं, प्रायश्चानशने सृष्टौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति
विश्वः । तथा पिच्छीभूत घनीभूतम् एकत्रमिलितमिति यावत् । पिच्छी
बोले बले सान्दे इति सेदिनी । गुणानां गणं संघातमिव । जत्रवशानां
जत्रियकुलानां, जत्रोस्त्रीद्विजलिङ्गिनि । जत्रिये चेति शब्दाब्धिः । अव-
तंसम् शंखरभूतं जत्रियकुलचूडामणिमिति यावत् पुंस्युत्तंसावतसौ
हो कर्णपूरऽपि शंखर इत्यनरः । तत्रापि विशिनष्टि रघुकुलपतिं राघ-
वेन्द्रं मङ्गलार्त्तं मम पतिं द्रव्यसि तस्मिन्निति पूर्वेणान्वयः । कुलकान्तो-
ऽयं श्लोकः ॥ ४६ ॥

ननु वियोगविधुरस्य कथमेकत्रस्थितिर्युच्यत इत्यत आह अत्रालम्ब
इति ॥ हे भवन् ! तत्राश्रमे कथमपि केनापि प्रकारेण अलम्बः सातुजो
अनुजेन लक्षणेन सहितः स राघवेन्द्रो रामः सुरचिरगिरेः प्रस्रवणाख्यस्य
आयतायां दौर्घ्यायामधित्यकायाम् ऊर्ध्वं भूमौ, उपत्यकाद्रे रासनाभूमिरूर्ध्व-
मधित्यकेत्यनरः । अन्वेष्टव्यः सृगयितव्यः । गोदावर्याः सरितः प्रचल-
पयसां पतदम्बसां श्रीकरध्वानरस्या श्रीकरैः सृतैरम्बुकणैर्ध्वानैः पतन-
शब्दैश्च रस्या मनोरमा, श्रीकरोम्बुकणाः सृता इत्यनरः । या भूमिः

कर्दूरराणासत्पसन्तजा कीर्णसुण्डास्त्रिजालं
 स्त्रीयां सान्ध्यत्रियवलित्र दिवं दर्शयन्तं सतारात् ।
 सान्ध्विप्यन्ननुमितनिशाचारिसायापहारां
 यातुञ्चाह्वयसत्तु जनस्थानभूभागलारात् ॥ ४८ ॥
 क्रव्यादोस्त्रिन् जलपरनिशान् वर्षतो विप्रधाराः
 कृत्वा सद्यः स हि खरसुखान् स्वगिडितानाशुगौघैः ।

सायाह्वयवर्णविधौ सायंकान्ताहितभ्रमणक्रियायां नोऽस्माकं प्रिया प्रीति-
 करो आसोत् । मलेपिततया विरहविनादनहेतुत्वात् तत्र स्थितिं
 सन्भावयामोति भावः । तद्गतं तद्वद्वस्तुदानापुपगतवतां स्वर्गनसपि
 प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि ज्ञयित इति ॥ ४७ ॥

अन्वत्रापि गमनं सन्भावयति कर्दूरराणामिति । अनुमितोऽनुमानाव-
 गतो निशाचारिणां राजमानां नायया अघटनघटनपटोवस्याश्रय्या अप-
 हारां हरणं यस्याः सा तथोक्तां माम् । अन्वियन् मार्गयन् अयं राधवेन्द्रः
 कर्दूरराणां राजसानाम् । कर्दूरानि निकषात्कज इत्यमरः । कर्दूरराधिपतेरित्या
 दिप्रयोगात् दावेमध्योऽय । असृजा रुधिरण, रुधिरं रुक्लोहितान्तरत्ता-
 चतजगोणितमित्यमरः । शरुणं ईपक्षांहितम् । अव्यक्तरागस्वरुण इत्यमरः ।
 सुण्डानां शिरसामष्टौनि सुण्डास्थौनि तेषां जाल समूहः सुण्डास्त्रि-
 जालं कर्णम् इतस्ततः पतितं सुण्डास्त्रिजालं यत्र स तथोक्तम् अतएव
 स्त्रीयां सतारां सनक्षत्रां सान्ध्यत्रियं सन्ध्यासव्वन्धिनीं ग्रीभां, शीर्वेग-
 रचनागामेति विश्वः । दिवं आकाशं दर्शयन्तमिव । आरात् समीपे,
 आरात् दूरसगौपयोरित्यमरः । जनस्थानस्य भूभागं भूमिखण्डम् अनु-
 लक्षोक्तव्य यातुं गन्तुमप्यर्हति । तत्राप्यन्वेषमिति भावः ॥ ४८ ॥

अन्तःकुण्डेष्वनलमृषिमिर्यावदाधापयत् प्राक्
 तावत् तेषामपि परिजनैस्तेऽपि सन्त्यत्र गूढाः ॥ ४६ ॥
 तत्रोद्देशे वसति नियतं देवता तद्वनानां
 भूमे अडागत इव मण्डिहोहिनीवालुकव्या ।
 यद्वायुघ्नं स्थितिलविदितां तत्त्वतो ज्ञातुकास
 स्तां मौलांसां बुध इव तयोर्वेद्योः संश्रयेयाः ॥ ५० ॥

ननु कुतोऽकस्मात्तवनिशाचरापहरणानुमानं सत्यपि तस्मिन् कुतो वा
 स्थानान्तरमुज्झित्वा तत्रैव गमनमिति शङ्कामपनेत् हेतुमयं श्लोक-
 माह क्रव्याद इति । हि यस्मात् स राघवेन्द्रः अस्मिन् जनस्थाने प्राक्
 पूर्वकाले विघ्नधारा विघ्नसन्ततीर्षयती जनयतः एतएव जलधरनिभान्
 मेघोपमानं, निभसङ्घाशनौकाशप्रतिकाशोपमादय इत्यमरः । खरसुखान्
 खरप्रधानान्, सुखसुपाये प्रारभ्ये अष्टे निःसरणास्ययीरिति हैमः ।
 क्रव्यादो राक्षसान् आशुगौघैर्बाणवन्दैः, आशुगौ वायुविशिखावित्यमरः ।
 सद्यः सपदि खण्डितान् छिन्नान् कृत्वा । मेघा अपि आशुगौघैर्बाणुससृहेः
 खण्डिता भवन्तीति भावः । यावत् यदा ऋषिभिस्तपस्त्रिभिः कर्तृभिः
 कुण्डेषु होमकुण्डेषु अन्तर्मध्ये अनलं वाह्यम् आधापयत् अस्थापयत् तावत्
 तदा येषां खरादीनां परिजनैः परिवारजनैरपि अर्थादन्तःकुण्डेषु हृद-
 येषु अनलं शोकानलं क्रोधानलं वा आधापयत् । ततो निशाचराप-
 हरणानुमानं सम्भवति । इदानीं स्थानान्तरमुज्झित्वा तत्रैव गमन-
 कारणं दर्शयति । तेषीत्यादिते खरपरिवारा गूढाः प्रच्छन्नाकृतयः सन्ती-
 ऽत्र जनस्थाने सत्यपि वर्त्तन्ते च । अतस्तत्रगमनं सम्भावितमिति
 भावः ॥ ४६ ॥

तत्रोद्देश इति । यद्वेति पक्षान्तरे । भूमिर्वसुन्धराया अडागती मौलि-
 गती मणिरिव तथा-देहिनी मूर्त्तिमती अनुकम्पा दयेव तद्वनानां जन-

प्रागन्त्योऽन्वयति मधुरसखीशब्दविचेपलक्ष्ये
 आवासात् स्वसन एतदिके कन्दु कक्रोडितानाम् ।
 तन्नूनं सत्प्रहितसुचितं वर्त्तयिष्यती त्वां ।
 प्रेम्णे भङ्गः सुहृदि सुहृदः प्राणमङ्गेऽप्यशक्यः ॥ ५१ ॥

स्यानादीनां देवता अधिष्ठात्री तन्नोद्देशे तत्प्रदेशे नियतमविच्छेदेन
 वसति निवसति, आयुः प्रशस्तिरस्यास्तीति आयुषान् मत्प्रत्यर्थ इति
 मतः । हे आयुषन् ! तयो रामलक्षणयोरविदितानां अनवगतां स्थिति-
 नवस्थानं तत्ततः परमार्थतो ज्ञातुकाम स्वं वेदयोरविदितानां स्थितिं
 स्वन्ददिपयादस्थानं कुत्र कः स्यास्यतीति यावत् तत्ततो ज्ञातुकामो बुधो
 विद्वान् सीमांसां वेदविचारपद्यतिमिव तां वनदेवतां संशयेषाः प्राप्नुवाः ।
 यथा सीमांसा बुधं वेदयोः स्थितिं वेदयेत् तथा सापि त्वां तयोः स्थितिं
 वेदयिष्यतीति भावः ॥ ५० ॥

कदाचिदियमपरिचितं नामवधीरयेदिति शङ्कामपनेतुमाह प्रागिति ।
 हे स्वसन ! प्राक् तत्रावस्थानकाले आवां सा वाहच अन्वोऽन्वस्य परस्पर-
 रस्य अतिमधुरसखीशब्दविचेपलक्ष्ये अतिमधुरस्य श्रुतिसुभगस्य सखी-
 शब्दस्य सखीति शब्दस्य विचेपलक्ष्ये विचेपभूमौ सखी कन्दु कक्रोडितानां
 गण्डुकक्रोडानां, गण्डुकः कन्दुक इत्यमरः । रसिके रमन्ते आस्य अभ-
 वाव । लक्ष्ये आवामित्त्रत्व वद्वेत्नीयं इति द्विवचनेदन्तत्वात् सम्भिनिषेधः ।
 तत् तस्मात् असौ वनदेवता मत्प्रहितं मया प्रेरितं त्वम् उचितं यथापयुक्तं
 वर्त्तयिष्यति स्थापयिष्यति नूनं सम्भावयामि । ननु सख्यां दूरगतायां
 संखित्वमपि दूरं गच्छति तत् कोऽयं नियय इत्यत आह प्रेम्ण इत्यादि
 प्राणमङ्गेऽपि प्राणान्तेऽपि सुहृदि मित्रजने, अथ मित्रं सखा सुहृदित्य-
 मरः । प्रेम्णः प्रणयस्य भङ्गः खण्डनं सुहृदो अशक्यः अपार्यः स्यात् ॥ ५१ ॥

यः सेमन्तीतलवगं शितस्वाङ्गभङ्गव्ययोभिः

क्षेहाइस्ता जंत इति मया प्राङ्गणे बर्द्धतोऽस्ति ।

सा पश्यन्ती गतरसतया शुष्कपुष्पाणि नूनं

वाष्पोत्सेकैश्चरति मदनुष्ठे यकर्मैव तस्मिन् ॥ ५२ ॥

वीणातन्त्रीमधुररगिताहृतशारङ्गयूधा-

दायान्तं वा नवशशुसभासङ्गनिर्वेदहीनम् ।

सुक्ता वीणामश्रितिलयुष्मा मञ्जुसोपेत्य गात्रे

सखेहं सत्कृतकतनयं प्राणिना व्यामृशन्तीम् ॥ ५३ ॥

क तावदस्या दृष्टिं लप्सा इति प्रश्नग्रह्याह यः सेमन्तीति । मया
हस्ताजित इति क्षे हात् अगणितसुच्छौकतः स्वाङ्गानां निजावयवानां
भङ्गो यत्र तत् तथोक्तं यथा स्यात् तथा पयोभिः सलिलैर्बर्द्धतो वृद्धिं
नीतः प्राङ्गणे चत्वरभूमौ यः सेमन्तीतलः सेउतीतिप्रसिद्धस्तद्वरस्ति-
वत्तते गतरसतया गतो रसो जन्तं यस्मात् स तथाभूततया, शृङ्गारादौ
जले वीर्यं सुवर्णं विषशक्तयोः । आन्वादे च रसं प्राहुरिति शब्दार्थः ।
तस्मिंस्तरी शुष्कपुष्पाणि पश्यन्ती सा वनदेवता वाष्पात्सेकैरश्रुविमल्लनै-
नूनं मदनुष्ठेयकर्मैव सत्कृतं व्यकर्मैव जलदानरूपम् चरति आच-
रति तत्रैव त्वया द्रष्टव्येति भावः ॥ ५२ ॥

पदान्तरेण क्रियान्तरं सञ्भावयति वीणातन्त्रीति द्वाभ्याम् । अथवा
वीणातन्त्रीणां वीणागुणानां तन्त्रीवीणागुणे तनोः । शिरावाचासृता-
याञ्चेति विश्वः । मधुररगितैर्मधुरध्वनिभिराहृतं आनीतं यत् शारङ्ग-
युथं हरिणकुलम् चातके हरिणे पुंसि शारङ्गः शबलेत्रिष्विति सजातीयैः
कुलं युथमिति चामरः । सृगाणां गौतप्रियत्वादिति भावः अतएवोक्तं
दत्तावधानं मधुलेहिगौती प्रश्नान्तचेष्टः हरिणं जिघांसुरिति । तन्मा-

ब्रूयाच्चैनां व्यजनपथसां शीकरैः सेविनीं
 ते सिन्धोः पारं यद्वियसभगा जातुधानेन नीता ।
 तच्चारित्रं सभयससवः पृष्ठतः स्थापयन्ते
 न व्याहृत्युः कथमपि यथा ताननिष्कृष्य पापाः ॥५५॥
 भर्तुः प्राणैरनद्यु भजतां सन्धिसात्माक्षमाणां
 स्वप्राणानां बलवद्विष्णाकर्षणे भर्तुपौडाम् ।
 सस्माद्यैषा वदति वदती त्वां परिष्वङ्गपूर्वं
 तत् कार्य्यं ते लघु लघु यथा राज्ञसान् सोभियति ॥५६॥

मरः । चाण्डालं वस्तुतश्चाण्डालमहं मन्त्रे सुहुः पुनः पुनरिति व्याह-
 रन्तीं वदन्तीच्च इमां वनदेवतां पश्येः । युस्मकम् ॥ ५४ ॥

ब्रूया इति । व्यजनस्य तालवृन्तस्य पथसां वारीणां पवनस्य । शीत-
 लतायै निदाघे सजलव्यजनेनात्मानं बीजयन्तीति लोकसिद्धिः । शीकरैः
 कणैः करणैः ते तत्र सेविनीं उपचारपरायणाम् एनां वनदेवतां वक्ष्यमाणं
 ब्रूयाः ब्रवीतु च यत् इयमभगा असौभाग्या । स्त्रियां यशसि सौभाग्ये योनी
 कामे महिम्नि च । सूर्यसंज्ञाविशेषे च ऋगाङ्गेऽपि भगः स्मृत इत्यने-
 कार्थध्वनिमञ्जरो । सौतेत्यर्थः । जातुधानेन रक्षसा । जातुधानः पुण्यजनी
 नैर्ऋती जातुरक्षसी इत्यमरः । सिन्धोर्दक्षेः पारं कूलान्तरं नीता
 गमिता । सभयं रक्षसो भीतं तच्चारित्रं तस्याः सीतायाश्चरितं पातिब्रत्य-
 मिति यावत् असवः प्राणाः पुंसि भूम्नससवः प्राणा इत्यमरः । पृष्ठतः
 पश्चात् स्थापयन्ते रक्षन्ति यथा येन पश्चात् रक्षणेन पापाः निशा-
 चरास्तानसूननिष्कृत्य अवहिष्कृत्य कथमपि न व्याहृत्य न नाश-
 येयुः ॥ ५५ ॥

प्राणव्ययेनापि चारित्र्येण तिष्ठतु कथं विभेतीति वनदेवतोत्तरमा-
 शङ्कराह भर्तुरिति । भर्तुः परिणेतुः प्राणैः सह सन्धिं श्लेषम् । सन्धिः श्लेष
 इत्यमरः । अनद्यु भूतिशयेन भजतां धारयताम् । प्राणैस्तौ प्राणान् सन्दधा-

मन्निर्दिष्टास्त्रपण्यते तास्त्ररख्यस्वलीपू-
 ज्ञादक्लेशान्विततलुरपि स्वार्थबुद्ध्या विधिन् ।
 द्विद्वानर्हस्त्रपगमयितुं वासरान् काननेस्त्रि-
 न्नङ्गीकुर्वन् किमपि सहसा कोऽपि हृष्येदुपेक्ष्य ॥५०॥

व्याख्याभिरस्त्रीनि सांसैर्मांसानि त्ववात्वचमिति श्रुतेर्विवाहादेष दम्पत्योः
 प्राणादीनां सन्नेः शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । आत्माक्षमाणासात्मन्यशक्ता-
 नाम् । क्षमं शक्त इत्यमरः । आत्मरक्षाकरणासमर्थानामित्यर्थः । स्वस्यात्मनः
 प्राणानाम् अरिणा रिपुणा रावणेनेत्यर्थः । बलवदाकर्षणे भर्तृपीडां सम्भाव्य
 अनुमाय । परस्परसन्धिमतां वस्तूनामन्यतराकर्षणादेवान्यतरदप्याकृत्यत
 इति लोकदृष्टेर्गति भावः । एषा सीता रुदती सती परिष्वङ्गपूर्वमालि-
 पङ्गनपूर्वम् । परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनमित्यमरः । त्वां
 वक्ष्यमाणं वदति यथा येन स राजेन्द्रो लघु लघु अतिद्रुतम् । लघुक्षिप्रमर्थं
 द्रुतमित्यमरः । राक्षसान् अभियाति राक्षसानामभिक्षुखं याति तत् ते
 तव कार्यं कर्तव्यम् । अनुरोधोदिति भावः ॥ ५६ ॥

मन्निर्दिष्टास्त्रिति । अक्षपणा परीपकारिष्वकुण्ठामतिर्यस्य सः हे अक्षपण्य-
 मते उदुगादक्लेशेन अतिमात्रक्लेशेनान्विता तनुयस्य स तथाक्तोपि त्वं स्वार्थ-
 बुद्ध्या निजप्रयोजनबुद्ध्या मन्निर्दिष्टासु मयोपदिष्टासु तासु अरण्याखलीपु
 वनभूमिषु विधिन्विन् मार्गयन् ताविति शेषः । सखीक्षणं विषयनं
 मार्गणं शृगणा शृग इत्यमरः । आस्त्रिन् कानने द्विद्वान् द्वौ त्रयः परि-
 माणमेषामिति संख्यायां ङोऽवहोरिति उपप्रत्ययः । द्वितिसंख्यानित्यर्थः वास-
 रान् दिनानि अपगमयितुं यापयितुं अर्हसि । अत्रार्थान्तरं न्यस्यति
 हि एतः कः पुमान् किमपि कर्म अङ्गीकुर्वन् कर्तुमभ्युपगच्छन्
 सहसा समधिकचेष्टामन्तरेण उपेक्ष्य अनादृत्य हृष्येत् हृष्टो भवेत् कोऽपि
 नेत्यर्थः ॥ ५० ॥

इति पूर्ववातटीका समाप्ता ।

प्राचीभर्तुर्मुकुटगलिव प्रोज्ज्वलत्पद्मरागं
सुक्तं मोहाकुलमिव जगद्बोधयन्तं कराग्रैः ।

प्रातःप्रातस्तस्मिन्सख्यं पर्युपस्थाय सम्यक्
अस्यन् प्रीतिं गमय विपिनाभोगलक्ष्मीं समन्तात् ॥ ५४ ॥

तत्रानल्योहलितनलिनोत्सङ्गसंसङ्गिः
साहस्राक्षं वपुरिव दिवः पातितं दैत्यवैर्यैः ।

यद्यद्दृश्यस्यतिशुभसरस्तत्तदेवोपगच्छे

सौधौकाद्यैः सलिलप्रपतैस्तद्वि ते प्रीणनार्थि ॥ ५५ ॥

तत्रस्यस्य ते न किमपि दुःखमपि तु सुखमेवसादित्याह प्राचीति ।
प्रातः प्रातः प्रत्यहर्मुञ्च प्राच्याः पूर्वस्या दिशो भर्तुरिन्द्रस्य मुकुटगं किरौ-
टस्यम् । मुकुटं किरोटं पुनपुंसकमित्यमरः । प्रोज्ज्वलत्पद्मरागं दीप्ति-
वद्भक्तवर्णमणियिषेधमिव । पद्मरागा घनं रागं विश्राणाः स्फटिकाक्षिष
इति युक्तिकथनतः । तथा सुक्तं सायंकालतस्यक्तम् अतएव मोहाकुलं
सूक्ष्माकुलमिव जगत् भुवनं कराग्रैरंशूनामग्रेर्हस्ताग्रैरिवेत्यर्थः । वलि-
हस्तांशवः करा इत्यमरः । बोधयन्तं जागरयन्तं तरुणं नवम् । दृमूले ना
तु तरुण एरण्डे मातुलुङ्गके । कुलपुष्पे च पुत्रे च वाच्यवत् यूनि नूतने
इति शब्दाब्धिः । अतएवमादित्यं सम्यक् यथाविधि पर्युपस्थाय उपास्य
समन्तात् सर्वांसु दिक्षु अस्यन् विपिनस्य वनस्य आभोगः परिपूर्णता
तस्य लक्ष्मीं शोभाम् । शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यत इति
शाश्वतः । प्रीतिमानन्दं गमय प्रापय । सात्वत्या हर्षं गमिष्यतीति
भावः ॥ ५५ ॥

तत्रेति । तत्रारणे अनल्पं निःशेषं यथास्यात्तथा उहलितानि
विकशितानि च तानि नलिनानिचेति अनल्योहलितनलिनानि तेषाम् ।
अशशा अनल्पानां बहूनां उहलितनलिनानामुत्सङ्गानां क्रोडानां संसङ्गिनः

यायास्त्वञ्चेत् पवन वसतिं तापसानां दिदृक्षुः
 सत्कर्माहं तदिह विततं शाखिद्याखावसक्तम् ।
 ऐषां चर्मासनमधिवसेर्लस्यसे येन चाम्यं
 हर्ष्यालम्बिभ्यजनफलकालङ्गदोलप्रसोदम् ॥ ६० ॥

सम्पर्कवन्तो भङ्गा भ्रमरा यत्र तत् अतएव दैत्यवीर्यैरसुरवलेः वीर्यं बलप्र-
 भावी चेत्यमरः । कर्तृभिः दिवः स्वर्गात् पातितमधोनोतं साहस्राक्षं
 सहस्रमक्षीणि यस्य तत् सम्बन्धि । सक्थ्यक्षाः पः स्राक्ष इति पः । वपुःशरीर-
 मिय । सङ्गयुक्तानेकयतकमलयत्तया साहस्राक्षवपुस्वेनोत्प्रेक्षा । यत्र यत्
 अतिशयेन शुभा शोभा यस्य । शुभं श्रेयः शुभा शोभा शुभा प्रोक्ता हरौ-
 तकीत्यनेकार्धध्वनिमप्लरी । तच्च तत् सरचेत्यतिशुभसरः शोभाति-
 शयगालि कासारं द्रक्ष्यसि तत्तदेवोपगच्छेः प्राप्नुयाः । यक्षात् तत् सरो
 माध्वीकाव्यै भंधुमङ्गिः । भंधुमाध्वीकमद्वयोरित्यमरः । सलिलपृषतैर्जल
 विन्दुभिः । पृषन्ति विन्दु पृषताः पुमांसो विपुषः स्त्रिय इत्यमरः । ते तद
 प्रीणनार्थं प्रीणनं प्रीत्यत्पादनमर्थयते ॥ ५९ ॥

याया इति । हे पवन ! त्वं चेत् यदि दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः सन् । दृशेः सनन्तात्
 सनभिचासनसररित्युप्रत्ययः वद्रौकिदिति वाशब्दस्यव्यवस्थावाचित्वात्
 ऋतो न रेफः । तापसानां तपस्विनाम् । तपस्वी तापसः परिकाङ्क्षीत्यमरः ।
 वसतिं वेश्म याया गच्छेः । वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः । तत् तदा इह
 तापसायमे शाखिनां पादपानां शाखायान् अवसक्तं लब्धमानं तथा
 सत्कर्माहं जपहोमाद्यनुष्ठानोचितं परिशुद्धमिति यावत् विततं विस्तार-
 रवत् ऐषं ऋगसम्बन्धि चर्मासनम् अधिवासेः । अन्वध्युपावसेत्यधिकरणस्य
 कर्मत्वम् । तेन किं स्यादित्यत आह येन तथाविधचर्मासनाधिवासेन
 अग्न्यम् उत्कृष्टं हर्म्यं धनिनां गृहे । हर्म्यादि धनिनां वास इत्यमरः ।
 आलम्बत इति हर्म्यालम्बी संचासौ व्यजनफलकः फलकाकारव्यजनश्चेति
 हर्म्यालम्बिभ्यजनफलकः । टानापाका इति यस्य प्रसिद्धिः । तस्य सङ्गेन

अंशून् वर्षत्यनलषयवत्तत्र मध्यन्दिनाके
 शारङ्गीणां नवदलतरुच्छायसंघातितानाम् ।
 अन्धौकुर्वन्नयनविततीः सौमनस्यैः परागैः ।
 फल्गुक्रीडारसमद्युधवेर्भासतो गोपितात्मा ॥ ६१ ॥
 दावाग्निश्चेत् सपशुसटवीं जायते तां दिधक्षु-
 र्बन्धुप्रेक्षा क्षणमपि तदा सा सहायोभवत्वम् ।
 घ्राण्ये देषोऽलुलितशिखया सर्वतश्चाविसर्पन्
 गुप्ता च स्यात्तव मुनिजनस्थानहिंसेण मैत्री ॥ ६२ ॥

संसर्गेण यो दीलप्रमोदो दीलनानन्दस्तच्च लस्यसे गमिष्यसि । वसन्त-
 समयोचितस्य तत् सुखस्य न हानिरिति भावः ॥ ६० ॥

अंशूनिति । मध्यन्दिनाके मध्याह्नसूर्ये । विभक्ते रलुक् । अनलवयवत्
 बह्विधसुहानिव अंशून् मयूखान् वर्षति किरति सति भासतो दिवाकरात्
 गोपितः अन्तर्दापित आत्मा येन स तथोक्तस्त्वं भासत इति यतोऽन्तर्दि-
 रित्यपादाने पञ्चमी । सौमनस्यैः पुष्पेभ्य उत्गतैः परागै रेषुभिः करणैः ।
 परागः कौसुमे रेषावित्यमरः । नवानि नूतनानि दलानि धर्णानि येषां
 ते च ते तरवो महीरुहाश्चेति तेषां छाया नवदलतरुच्छायम् षष्ठ्याश्चाया
 बह्वनाच्चेदित्यमरसंघाहात् क्लीबत्वम् । तेन संघातितानां एकत्रस्थीकृतानां
 शारङ्गीणां शृगोनां नयनविततीर्विस्तृतनयनानि अन्धौकुर्वन् फल्गु
 क्रीडायाः फाग इति प्रसिद्ध सूर्यविशेषक्रीडाया वसन्तसमयोचिताया इति
 भावः । रसं सुखम् अनुभावः अनुभवे । रसो जनं रसो हर्ष इत्यनेकार्थं
 ध्वनिमञ्जरी । भासतो गोपितात्मत्वेन मध्याह्नाकंमरीचिसन्तापो
 भाभूत् साचभूत्तथाविधक्रीडाविशेषोऽस्य नयनगोचर इति हयमेव
 प्रकाशितम् ॥ ६१ ॥

दावेति । स पशुं पशुमिर्जन्तुभिः सहितां तामटवीमरखानीं दिधक्षु-
 र्बन्धुमिच्छुर्दावाग्निरररखवह्निः । दवी दावी बनारखवह्नी इत्यमरः ।

वेगात् कचास्त्रलितविकले पश्चिमाहार्यप्रष्टङ्गे
 पाताघाताहसति रुधिराखीव सायं दिनेशे
 अश्लोजिन्यास्तव कुसुदिनीहासविमुष्टदृष्टे
 रघादध्याद्दृष्टिं वृक्षशुचं पश्यतोक्त्वाभवावः ॥ ६३ ॥

जायते चेत् उत्पद्यते यदि तदा वन्दुप्रेक्षा मित्रज्ञे हेन क्षणमपि क्षणिकमपि
 त्वं सहायोमा भव तस्य साहाय्यं माकार्षीः । तेनैतद्वयं स्यादित्याह
 शान्तिद्वित्यादि । एष दावानिस्य अलुनितशिखया अनान्दोलितशिखया
 भवत्साहचर्यं विरहात् स्थिरोभूतशिखयेति यावत् । प्रेङ्खोलितस्तरलि-
 तोलुलितान्दोलितावपीति भूरिप्रयोगः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु अविषर्पन्
 अव्याप्तुवन् शान्तिं गच्छेत् । तथा मुनिजनानां तापसानां
 स्यान्त्य हिंसेण हिंसनशीलेन पुंसां तव मैत्री मित्रता च । मित्रस्य भाव
 इति श्लोः श्लोः पुंसकयोर्भावक्रिययोः थञ्जि ल्यमरसंग्रहात् स्त्रीत्वम् । गुप्ता
 स्ताधुभिरनवगता स्यात् । तदवगमे उपहासः स्यादिति भावः । तथा-
 शोक्तं उपहासाय किं न स्यात्सत्सङ्गी मणोषियामिति ॥ ६२ ॥

वेगादिति । सायं सन्ध्याकाले वेगात् वेगवशात् कचा ग्रहाणां
 स्तम्भमार्गी ज्योतिःशास्त्रेष्वभिहितस्तस्मात् स्वलितेन स्वललेन अन्यतो
 गमनेनेति यावत् विकलेस्थगितेन्द्रिये दिनेशे सवितरि पश्चिमाहार्यस्य
 पादात्पर्वतस्य । महीध्रे शिखरिष्माभृदहार्यधरपर्वता इत्यमरः । अश्ल-
 गिरैरिति यावत् । शृङ्गे सानौ । शृङ्गं प्राधान्यसान्वीयेत्यमरः । पाताघातात्
 पतनाघातात् रुधिराणि शोणितानि वमति उद्गिरतीव सति कुसुदिन्या
 कुसुद्वत्या हासेन प्रकाशेनेव विमुष्टा दग्धा दृष्टिरुन्मीलनं यस्याः सा ।
 इव शब्दगम्यमाने समासः । प्रुष्टुष्टीषिता दग्धे इत्यमरः । तथाज्ञाया
 अश्लोजिन्याः पश्चिन्या स्तानभावः क्लिष्टभावः पश्यत आलोकयस्त्व दृष्टि
 मनसि अपि अवश्यमेव गुर्वशुचं महान्तं शोकं आदध्यात् जनयेत् ।
 अपि सम्भावनायाम् ॥ ६३ ॥

कोकानाञ्च प्रणयिविरहोत्कण्ठया जर्जराणां
 कण्ठोद्गीर्णैः कण्ठरटितैर्गाढसंविह्वलमां ।
 सौसादृश्यं विषशरशतैर्दुःसहैराभुवद्भि-
 र्नाम्नासि त्वं निशि पल्लधिकं नेह परिभ्रवत्वत् ॥ ६४ ॥
 तस्माद्भ्राजावपगतपरप्रौढसन्तापतप्तं
 विष्वक्चारिन् घनरसहृव स्वं भवानङ्गजातम् ।
 सुक्ताकर्षं दृढमपि भुवस्तापनिर्वाणहेतुं
 जीमूतान्तं गमयतु लघुर्द्वैरक्षप्रचारम् ॥ ६५ ॥

कोकैति । इह वनभूमौ निशि रजत्याच्च प्रणयिनः सुहृज्जनस्य विरहे
 विप्रयोगे या उक्ता कण्ठा सहती मनोवेदना । रागे त्वलम्बविषये वेदना
 सहती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुक्ता कण्ठां विदुर्बुधा इत्युक्ताः ।
 तथा जर्जराणां जीर्णोभूतानां जर्जरो वाच्यवज्जीर्णं इति विश्वः । कोकानां
 पक्षवाकानां कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यमरः । कण्ठोद्गीर्णैः कण्ठे ष उद्ग-
 मितैः तथा दुःसहैर्दुःखेन सहनियैः अतएव विषशराणां विषाक्त वाषाणां
 शतैः सौसादृश्यं सुसदृश्यत्वं आभुवद्भिर्लभमानैः कण्ठरटितैः कण्ठरस-
 जखनैर्गाढमतिशयेन संविह्वं मस्य यस्य स तथोक्तं त्वं । मस्यशिरादि-
 सन्निपातगतं प्राणस्थानं तदुक्तं भावप्रकाशे सन्निपाताः शिराज्ञायुसन्धि
 मांसास्त्रिसंश्रवाः । मस्यैषि तेषु तिष्ठन्ति प्राणा अपि विषेषतइति ।
 पारिप्लवत् चक्षुषत्वं चक्षुषं तरलश्चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः ।
 नाम्नासि न प्राप्ससि न एवं न प्राप्सस्येवेत्यर्थः । ही नजौ प्रहृत्यर्थं गम-
 यत इति न्यायात् ॥ ६४ ॥

तस्मादिति । विश्वक् सर्वतश्च वित्तं शीलं यस्य स सर्वतो विश्वगित्य-
 षीत्यमरः । हे विश्वक्चारिन् तस्मात् विविधविरहप्रदनामलोकनेनाल-
 नयासत्त्वात् हेतोः रालौ भवान् घनरसो जलमिव उपगतेन समीपवर्तिना

धारायन्त्रैर्निर्दिष्टइव यः शीकरैर्निर्भरौख्याः
 शीर्षैः पुष्पैः सुरभितशिलापट्टकाक्षौर्णभूतिः ।
 यत्र श्लाघ्रस्वरपरश्रुतो रौति गन्धर्वहृत्तिः
 सोऽद्रेः सानुः पवन भविता विघ्नलायोचितस्ते ॥ ६६ ॥

परेषां कदलिन्यादीनां पक्षे वङ्गरादीनां प्रौढसन्तापेन प्रहृष्टमनोदुःखिन
 पक्षे महोष्मणा । तप्तं प्राप्ततापम् । प्रहृष्टं प्रौढमेधितमित्यमरः । स्वमा-
 लीयमङ्गजातम् । अङ्गसन्तुष्टं जातं व्यक्तीवजन्यन्निति मेदिनी; भुवः पृथिव्या
 दृढमाकर्षं स्वाभिसुखानयने प्रयत्नमपि सुक्ता ल्यङ्गा । तटाहसिद्धान्तशिरो-
 मणी । प्राकृष्टिगन्तव्यं महो तथा यत् स्वस्यं 'गुणस्त्राभिसुखं' स्वगत्या ।
 आकृष्यते तत् पततीव भाति सने समन्तात् कुरियं यतः खे इति ।
 कृद्दुर्गतगाली पक्षे अगुरुः सन् तापनिर्वाणस्य तापशान्तेर्हेतुं तथा दूरं
 भूमिर्दूरवर्त्तनं तथा अस्त्राणां सिधानां प्रचारो यत्र पक्षे अस्त्रे आकाशे प्रचारो
 यस्य स तन् । अस्त्रं नभः स्वर्गं वलाहकेष्विति विश्वः । जीमूतान्तं जीमूतस्य
 पर्वतस्य पक्षे सिधस्य अन्तमवयवं गमयतु प्रापयतु । जीमूती सिध पर्वता-
 रित्यमरः । अन्तमधिकृत्य तथैवावयवार्थेऽपीति शब्दाब्धिः । सानो तं
 प्रदेशं यात्विति भावः ॥ ६५ ॥

तत्रापि प्रदेशविशेषमुपदिशति धारति । हे पवन ! अद्रेः पर्वतस्य यः
 सानुर्निर्भरौख्याः निर्भरौऽनुपतनम् । निर्भरो भूर इत्यमरः । तद्दृष्ट्याः
 सरितः शीकरैरम्बुकणैः करणैर्धारायन्त्रैः फुयारा इति प्रसिद्धैर्निर्घितो व्याप्त
 इव । तथा शीर्षैः पतितैः पुष्पैः सुरभिता सुगन्धीकृता ये शिलापट्टकाः
 प्रस्तरफलकास्त्रैराकीर्णा सङ्कुला भुमिर्यत्र स तथोक्तः । तथा यत्र सानो
 श्लाघ्यः प्रशंसनीयः स्वरो यस्य सचासौ परश्रुतः कोकिलश्चेति सगन्धर्वहृत्ति-
 र्गन्धर्वस्य गायनस्यैव हृत्तिः प्रवर्त्तनं यस्य स तथोक्तः सन् । गन्धर्वीं हाहल्लि
 प्रोक्तो गन्धर्वी गायनेऽपि चेति साहसाङ्गः । हृत्तिर्विवरणाजीवकौषि

ज्योतिष्मन्तो जरठतरवः स्पर्शनेनानुकम्पयाः
 स्वैरालोकैः शिखरिसरणेर्दशितोद्घातिभागाः ।
 येषां मन्ये परिणतशरच्चन्द्रमाः शस्यमेकं
 भोगायास्तेऽनृतरसमयं व्योम्नि दाचायणीनाम् ॥ ६७ ॥
 बन्ध्यामेवं समधिबधतस्तत्र तद्वोक्तभूमौ
 जतस्त्रया वा सदयमनसा दशितेऽन्यप्रदेशे ।

स्वादिप्रवर्तने इति मेदिनी । रीति धनति स सानुस्ते तव विग्रसाय
 निर्वृतये उचितो न्याये भविता । सन्तस्य तथाविधस्थानसेवीवि-
 त्यादिति भावः । तदुक्तं सञ्चुतेन । यथा धाराष्टहे विगलितोदकदुर्हि-
 नाभे क्लान्तः शयौत सलिलानिलश्रीतकुची । गन्धोदकैः सज्जुसुमैर-
 पसिक्तभूमौ पद्मास्वचन्दनरसैरुपसिक्तकुची इति ॥ ६६ ॥

ज्योतिष्मन्त इति । स्वैः स्वैरालोकैरुदद्योतैर्दरैः । आलोकौ दर्शनो-
 योतावित्यमरः । शिखरिणः पर्वतस्य सरणैर्माणस्य सरणिः पङ्क्तिः पद्या
 वर्त्तन्त्येकपदीति च इत्यमरः । उद्घातयन्ति पादं स्वलनं जनयन्तीत्युद्घा-
 तिनो निष्कीर्णताः । उद्घातसु पुमान् पादस्त्वलने इति मेदिनी । ते च ते
 भागाश्चेति उद्घातिभागाः । दशिता उद्घातिभागा ये स्ते तद्योक्ता ज्योति-
 षन्तो दौमित्तन्तो जरठतरवी परिणततरवः । औषधिविशेषा इति यावत् ।
 जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवदिति मेदिनी । स्पर्शनेन स्पृष्ट्या
 अनुकम्पया अनुकम्पनीयाः । स्वैरालोकैरित्यादिना उपकारो दर्शित
 इदानीं तेषामुत्कर्षप्रदर्शनाय प्रेक्षते येषामित्यादि । मनेषु अनुभवामि
 परिणतः पूर्णो यः शरच्चन्द्रमाः सरदिन्दुः तद्रूपम् असृतरसमयम् असृतरसा-
 लकं येषां तरुणामेकं शस्यं फलम् । वृचादीनां फलं शस्यमित्यमरः । व्योम्नि
 आकाशे दाचायणीनां अश्विन्यादितारानाम् । दाचायणोऽश्विनीत्यादि-
 तारा इत्यमरः । भोगाय आस्ते वर्त्तते ते तरव इत्यन्वयः ॥ ६७ ॥

यद्वै तस्माद्देवहितसतेर्गच्छतस्ते पदव्या
 ब्रह्मोर्नूनं स भवति पुरा गोचरो राघवेन्द्रः ॥६८॥
 साशङ्किष्ठा ननु रघुवरसन्निधिं तत्स्वलोपु
 स्वसैर तस्मिन् दृढपरिकरोत्साहयोः प्रशङ्कताञ्च ।
 नानिर्णीते भ्रष्टिति हि जनो याति वैसुख्यसर्थे
 नापत्पानं प्रशस्यति वा साहसैः पौरुषाढ्यः ॥६९॥

वन्यामिति । एवं रूपेण वन्यां वनसमूहम् । वन्या वनसमूहे स्याद्दि-
 त्यमरः । समधिवसतस्तत्र वसतस्तत्र तत्र तत्र उक्त भूमौ उपदिष्टभूमौ
 सदयमनसा दयाद्विचिन्त्या नतमख्या वनदेवतया दर्शिते भ्रान्तस्मिन् प्रदेशे
 वा यदा अवाहता साभिनवेशा मतिर्यस्य स तथा भूतस्य अर्थादितस्ततः
 पश्यतः सत एतन्मात् प्रदेशात् गच्छतस्ते तत्र पदव्यां पथि । अयनं बर्त्समा-
 गांश्चपन्यानः पदवीर्यतिरित्यमरः । स राघवेन्द्रो नूनं पुरा अग्रे ब्रह्मोर्नव-
 नयोगोर्वरो विपयो भवति भविष्यति । रूपादिनभिधाय विपया असी
 गोचरा इन्द्रियार्थाद्येत्यमरः । यावत् पुराभ्यां भव्य इति भविष्यति ॥६८॥

अथासौ चेदवाचन्निहितः स्यात् तदा समाप्ययं ससारन्मः पण्डः
 स्यादिति शङ्का परिहरति नाशङ्किष्ठा इति । ननु भोः तत्स्वलोपु तासु
 भूमिपु रघुवरस्यराघवेन्द्रस्य असन्निधिन् । अनवस्थानं तथा अस्मिन्
 दीभ्य कर्मानि स्त्रस्य आत्मनो दृढपरिकरस्य एकान्तसमारम्भस्य उत्साहस्य
 च पण्डताः । निष्फलताञ्च साशङ्किष्ठा नाकलय । भवेत् परिकरो ब्रूते पर्यङ्क-
 परिवारयो प्रगाढगात्रिकावन्धे विवेकारम्भयोरपीति विश्वः । हेतुमाह हि
 यतो अर्थं वस्तुनि । अर्थोऽभिधेयो वै वस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । अनि-
 र्णीते निर्णयमप्राप्ते सति जलो भ्रष्टिति विलम्बनकृत्वा वैसुख्यं तद्विषय-
 पराङ्मुखत्वं न याति न प्राप्नोति न वा पौरुषाढ्यः प्रशस्तपुरुषकार-
 युक्तः । अध्यात्मसु युक्ते बहुधनेऽपि चेति शब्दाब्धिः । साहसैर्वैसात्कारकृत-
 कार्यैरालम्ब्यागैरिति यावत् । साहससु बलात्कारकृतकार्यं इति विश्वः ।

तद्व्यत्रैव गमयति ससं वासरानङ्गभारै-
 सुञ्चत्यश्रूण्यपि सह सुखैः सोऽनुजातद्वितीयः ।
 तस्मिन् दूरात् प्रथममधुना वर्द्धसे वीर दिष्ट्या
 सौताऽभ्यासाद्दहसुपगतस्त्वामिति व्याहरोच्चैः ॥ ७० ॥
 इत्थं क्लिष्टं भुजगमिव तं खैरुज्जीवयेथा
 अन्तर्गूढप्रचलितमहाक्रोधहालाहलोद्यमं ।
 त्वाञ्चापन्नं सुहृदुपहृतापूर्वमन्दे श्वगर्भम्
 दौनोरत्नोद्गरमिव घटं सोऽस्मिन्दिष्यति दूक् ॥ ७१ ॥

आपत्पातं पतिताभापदं प्रथमयति निवारयति आत्मत्यागे सहसपद-
 प्रयोगो बहुषः श्रूयते यथा जलप्रवेशीचानन्दे प्रसोदं वङ्गिसाहसौति ।
 दशकुमारचरितेपि सा तु पर्यश्रुमुखी समभ्यधात् माम्भनाथ सत्कृते
 अध्वस्यः साहसमित्यादि ॥ ६८ ॥

तद्यत्रेति । तदेव यत्र प्रदेशे अनुजातो लक्षण एव द्वितीयो यस्य स
 लक्षणमात्रसहित इत्यर्थः । स रघुपतिरङ्गभारैरङ्गानां गौरवैः समं सह ।
 ससं सहेत्यमरः । वासरान् दिवसान् गमयति क्षपयति अङ्गभारान् वास-
 वांश्च गमयतीत्यर्थः । अपि तथा सुखैः सह अश्रूणि नवनसलिनानि मुञ्चति
 जहाति सुखान्यश्रूणि च मुञ्चतीत्यर्थः । तस्मिन् दूरात् हे वीर ! अधुना
 दिष्ट्या आनन्देन वर्द्धने । दिष्ट्या समुपजीवस्त्वानन्दे इत्यमरः । अहं
 सौताभ्यासात् सौतासदेशात् । सदेशाभ्याससविधसमर्थ्यादंशवेसवदित्य-
 मरः । त्वासुपगत इति प्रथमसादौ उच्चैर्व्याहरभाषस्व ॥ ७० ॥

इत्यमिति । इत्यमिदं प्रकारेण उच्चैर्व्याहनेन क्लिष्टं कथमपि देवयोगात्
 ग्रामदीःस्थयावस्थं तथा अन्तर्मध्ये गूढेन गुप्तेन शक्ताभावेनानाविष्कियमाने-
 नेति भावः । सुतरां प्रचलितेन तर लताभापन्नेन महाक्रोधेन हालाहलेन
 गरलेन च पक्षे महाक्रोधरूपहालाहलेन उद्यं भीषणं भुजगं सर्पमिव
 तं राघवं खैरः मन्दं मन्दं उज्जीवयेथा प्रत्यनीतजीवितं कुर्याः । मन्दः

अद्वेगान्त शिशिरितवपुर्निर्ह्वयञ्चोपगूढ-
 क्षेन स्वान्तान्तरजकुतुकाञ्चञ्चलैः स्वप्रतीकैः ।
 किञ्चिद्विज्ञौलाञ्चितकिशलयैः शाखिभिर्दृष्टपुष्पः
 शान्तात्वेपश्चन इति भवांस्तात् पुरस्तात् ब्रवीतु ॥७१॥
 लङ्कालक्षोनिधिपरिगतां राक्षसेन नीता
 लौक्येण तव सहचरौ विप्रयोगावज्जलन्ती ।
 मातिव्यसं वहति च दशाशेषतान्त्वस्य नूनं
 स्वर्गादेव्यत्सुहृद्व्यसक्तत्तच्छाहीपिकेव ॥७२॥

अन्त्योः सैरमित्यमरः । स ए सोऽपि राघवः दीनीदरिद्री रत्नानुदरे
 अभ्यन्तरे यस्य स तं घटं कुशमिव चुहदा नपहृतोऽर्पितो अपूर्वः ।
 प्रागप्राप्तः नन्दे घः संवादी यस्य स तथाभूतं आपन्नं प्राप्तं त्वां द्राक् द्रुतं
 अभिनन्दिष्यति अभिसुखीकृत्य आनन्दं गमिष्यति ॥ ७१ ॥

अर्थेणेति । अन्ते पद्यात् तेन राघवेन अर्घ्येण करणेन शिशिरितं
 शीतलौकतं वपुः शरीरं यस्य स तथोक्तः तथा स्वान्तान्तरे मनोमध्ये
 जायत इति स्वान्तान्तरजम् । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । तच्च तत्
 कुतुकं अथपकुतूहलञ्चेति स्वान्तान्तरज कुतुकम् । कुतुकञ्च कुतूहलमित्य-
 मरः । तस्मात् द्वितीयस्वलेलीलेः स्वप्रतीकैः स्वाङ्गेनिर्दयं गाढं यथास्यात्तथा
 उपगूढ आलिङ्गितञ्च । परिरेभः परिष्वङ्गः संक्षेप उपगूहनमित्यमरः ।
 तथा किञ्चिदीषल्लोलाञ्चितानि चञ्चलानि किशलयानि पङ्कवा चेप्रां
 तथोक्तैः । पङ्कवोऽस्त्री किशलयमित्यमरः । शाखिभिस्तत्सिद्धं दृष्टानि
 विकीर्णानि पुष्पानि यस्मिन् स तथोक्तः सन् शान्तोऽपगतो अन्तेपश्चमः
 अन्वेषणपरिश्रमी यस्य स भवान् तत् पुरस्तात् रज्युपतेरग्रे इति वज्र-
 साधं ब्रवीतु कथयतु ॥ ७२ ॥

लङ्कामिति । वीरेत्वामन्वणप्रदमनुपज्यते । राक्षसेन राघवेन
 अस्मांसि जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति अश्वीनिधिस्तेन अश्वीनिधिनः

रचोगेहे विनिहितमहारत्नसारैकरस्य

रागस्तस्या अणुरपि मया नोपलब्धो वराक्याः ।

यत् स्वाङ्गेनाद्यधरचरणेनोच्यते त्वद्वियोगा-

न्यन्ताल्लङ्कारवत्तया सौम्यवैराग्यसत्याः ॥ १७ ॥

सागरेण परिणतां वेष्टितां लङ्गां राक्षसपुरीं नोता प्रापिता अता
विप्रयांगात् भवद्विरहात् ज्वालन्ती व्यथमाना एषा तव सहचरी सहधर्म-
चारिणी सीता जीवती प्रातिव्रत्यं साध्वीधर्मज्ञं वहति विभक्तिं अस्य
राक्षणस्य स्पर्शात् अहह खेदे । अहहेत्यदभुते खेद इत्यमरः । पयसस्तोयस्य
स्पर्शात् दीपिकेव अल्पादीपशिखेव नूनमवश्यं तत्क्षणात् दशाशेषतां
दशानां बाल्यादीनां शेषो अन्तो यस्याः पक्षे दशावर्तिकैश्च शेषोऽवशिष्टा
यस्यास्तदभावं निधनं पक्षे निर्वाणं एष्यति वास्यतिम् । दशावर्त्तावस्थायां
बलान्तेस्युर्दशा अपि इति विश्वः ॥ ७३ ॥

रक्षइति । हे सौम्य ! विनिहितानि निवेशितानि यानि महारत्नसाराणि
महार्घसणिवराणि तैरेकरस्ये अद्वितीयरमणीये । सारी बले स्थिरांशे च
न्याये क्लीवं वरेत्रिष्वित्यमरः । रचोगेहे रावणगृहे तस्या वराक्याः शोच-
नोयायाः सीताया इति यावत् । वराकः शङ्करे पुंसि शोचनीयेऽभिधेयव-
दिति मेदिनी । अणुरपि खल्व्योऽपि रागोऽनुरागो मया नोपलब्धः नानुभूतः ।
रागोऽनुरागे सात्सर्व्यं इति विश्वः । हेतुमाह यत् यच्चात् त्वद्वियोगात्
तव विरहात् स्वाङ्गेनावयवेनापि अस्याः सीतायाः अधरी च चरणी च
एतेषां समाहारः अधरचरणम् । प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्यं च इति व्याख्या
लक्ष्मणेण ऐक्यम् । तेन अधरचरणेन मुक्तः परिहृती अलङ्कारव्यस्य लाक्षा-
रसस्य रस आस्वादो येन तत् रसो गन्धरसे स्वादे इति विश्वः । तथा
भूततया वैराग्यं विगतो रागो रक्तिमा पक्षे अनुरागो यस्य तदभावात्
विरागता उच्यते व्यच्यते । रागः क्लेशादिके रक्ते इति शाश्वतः ।
अङ्गानां वैराग्यात् सुतरामङ्गिनोऽपि वैराग्यं सम्भवतीति भावः । अलङ्कार-

सा सिञ्चन्ती नयनसलिलैर्वज्जमूलं कदाचित्
 त्वां पश्यन्ती नखरलिखितं कर्हिचिद्भ्रूलिष्टं ।
 जातु व्यक्तं खलसदस्वाददोषं लपन्ती
 दुःस्या कालं नयति रजसि व्यालुठन्ती क्वचिच्च ॥७५॥
 त्वयाचक्षे प्रणयिनि वनेष्विङ्गुदौक्षे हवद्भि
 र्याधक्षिप्ते तनुरपि पुरौ निर्मिते केशपाशैः ।
 नोपैक्षिष्ट सद्युपरचनां बाल सैवाधुनाख्याम्
 वेणीसेवां कलयति खदा यैलबद्धारभूताम् ॥७६॥

कादित्यागन्तु क्लीडां शरीरसंस्कारं मनाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं पर-
 गृहे यानं त्वजित् पोषितभर्तृका इति गरुडपुराणे देशान्तरस्यभर्तृकानाम्
 शरीरसंस्कारनिषेधात् ॥ ७४ ॥

सा सिञ्चन्तीति । सा दुःस्या कदाचित् नयनसलिलैरश्रुभिर्वाहुमूलं
 सिञ्चन्ती कर्हिचित् भूमिप्रष्टे फलकाभावादिति भावः । नखरेण नखेन
 लिखितं वर्षवर्त्तिकाद्यभावादिति भावः । त्वां पश्यन्ती । एतेन विरह-
 विनोदनमुक्तम् । यथाह विद्योगोवस्याम् प्रियजनसदृशानुभवनं ततश्चित्तं
 कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गसृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रती-
 कारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदित इति । जातु कदाचित् खलसद-
 इव खलानां सभवे । स्त्रीनपुंसकयोः सद इति सभापर्यायेऽमरः । व्यक्तं
 यथान्यात्तथा पट्टदोषं अट्टदोषं जन्मान्तरकर्मणोदोषं पक्षे अट्टं
 अनाश्लोकितं दोषं कल्पितमिति यावत् । लपन्ती व्याहरन्ती । अट्टं
 प्राग्जन्मकर्माग्न्यादिभीत्योनपुंसकम् । अवीक्षिते त्रिष्विति शब्दाब्धिः ।
 क्वचिच्च रजसि धूलौव्यालुठन्ती शयाना सती कालं नयति गमयति ॥ ७५ ॥

त्वयासन्न इति । तनुरपि क्षपापि । गुणाद्वीत इति विकतिल्यत्वान्निप् ।
 या सीता प्रणयिनि प्रियसि त्वयि आसन्ने निकटवर्त्तिनि सति वनेषु

ज्ञेहोद्रिक्त्यै तदनु मद्दुपत्यस्तवाक्यानि धारा-
 यन्त्रेणैव प्रवसनसलिलानीतरावर्जितानि ।
 उद्गीर्यन्तां स्वमुखविघरेणालस्युष्मतोऽन्ता
 राजेन्द्र त्वामिदमशरणा सासूताहेति सीता ॥७७॥

इन्द्रव्यास्तापसतरोः ज्ञेहवद्भिस्तैलवद्भिः तत्फलजात तैलस्त्रिभैरिति यावत् ।
 ज्ञेहोऽनुरागि चैकण्ये तैलेऽपि च निगद्यत इति धरणिः । केशपाशैः
 केशकलापैः । पाशः पचच्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे इत्यमरः ।
 निश्चिते कृते गुरो सहति धर्मिणे केशवन्धविशेषे । धर्मिणः संयताः कचा
 इत्यमरः । स्वगुपरचनां स्वजः पुष्पमाख्यस्योपरचनां नोपैच्छिष्ट भारमिया
 न परिजहार नाम सन्धावयामि सैव अधुना इदानी प्रत्यां चुद्रां
 श्लां वेणीं सदा शैलवत् पर्वतवत् भारभूतां भारमयीं कञ्चयति गणयति ।
 श्लोकां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनमित्यादिना शरीरसंस्कार-
 प्रतिषेधात् विष्णुधर्मोत्तरे न सा तु विधवावेशं कदाचिदपि धारये-
 दिति वैधव्यलक्षणनिषेधाच्च देशान्तरस्थपतिकानामेकवेणीधारणसमा-
 चारः ॥ ७६ ॥

ज्ञेहोद्रिक्त्यै इति । हे प्रवसन तदनु अनन्तरं हे राजेन्द्र अशरणा
 नास्ति शरणः रक्षिता यस्याः सा । शरणं गृहहरक्षितोरित्यमरः । सीता
 त्वां सास्त्रं ब्रह्मेणाश्रुणासहितं यथास्यात्तथा इदमाह इत्युक्त्वा रोदन-
 चास्त्रमश्रुचेत्यमरः । ज्ञेहोद्रिक्त्यै ज्ञेहस्य प्रेक्ष उद्रिक्तौ उद्रेकाय प्राव-
 ल्याया इति यावत् । मद्दुपत्यस्तवाक्यानि मद्भिहितवाक्यानि इतरावर्जि-
 तानि अन्येन प्रक्षिप्ताणि सलिलाणि तीयानि धारायन्त्रेण फुराया
 इति प्रसिद्धेन जलोद्गमयन्त्रेणैव आयुषता आयुः प्रशस्तिमता भवतीति
 यावत् । स्वमुखविघरेण निजाख्यरन्ध्रेण करणेन अलं पर्याप्तं उद्गीर्यन्ताम् ।
 अलं श्रुषणपर्याप्तिसिध्दिवारणवाचकमित्यमरः । महाक्यानि अविकलमेव
 प्रव्यन्तामित्यर्थः ॥ ७७ ॥

रत्नाधारे परमशिगिरे शेषभोगीचितं व-
 निद्राकाले मृदुकरतया यन्मयैवाबुद्धत्तम् ।
 लोढं यच्च ज्वलन्निह शिलाभूतलोत्तापजालं
 तत्तेनाथाद्भूतविलसितं पादपद्मं नमामि ॥७८॥
 हा सुश्रूणाऽघटत न चिरात्ताड्छितापि त्वदङ्घ्रि-
 रेणुशान्त्या त्वजनि रजनीचारिसम्प्राप्तिरिष्टा ।

रामस्मृतिवक्तव्यानि वाक्यान्वाह रत्नाधार इत्यादि । तत्रादौ
 प्रणमति । हे नाथ ! यत् पादपद्मं परमशिगिरे अतिशीतले रत्नाधारे
 रत्नस्य रत्नाधारे नगिसयासने इति यावत् अशेषभोगीषु निखिल
 सुखेषु उचितं न्याय्यं तदहमिति यावत् । भोगः सुखे स्त्रगादिसृतावहेष
 जलकाययोरित्यमरः, तथा निद्राकाले निद्रोपक्रमे मृदुकरतया कोमल
 याणितया । मृदू चातीक्ष्णकोमलावित्यमरः । यत् मयेव अनुवृत्तं सुश्रू-
 पितम् । तथा इह इदानीं शिलानां भूतलस्य च उत्तापजालं उत्ताप-
 यत्सूहं सोढुञ्च यत् ज्वलं शक्तम् अतएव अद्भूतविलसितम् आश्चर्यलोकं
 ते तव तत् पादपद्ममहं नमामि वन्दे । सनौरणसमीपे भर्तुर्द्वैवत्यम्
 निङ्गवाना नैथिल्यनयैवोक्त्या विष्णुपञ्चमप्याहक्ष अत्रायमर्थः । परमशिगिरे
 अतिशीतले रत्नाधारे रत्नाधानानामाधारे जलनिधौ यत् शेषभोगीचितं
 शेषस्य अनन्ताख्यसर्पस्य भोगी काये उचितम् उपयुक्तं तथा निद्राकाले
 मृदुकरतया यन्मयैव अनुवृत्तम् । अत्र तु भवतु वा भर्तुरवतारताग्रही
 सम तु साभूदेव तत्प्रख्यापनीदित्यमित्यस्यष्टमाहमयेति । मया जनेन
 जनेन लक्ष्म्या वा इत्यर्थः । तुः शिवे मा रमावाञ्चेति विश्वः । तथा इह
 पृथिव्यां शिलाभूतलोत्तापजालं सोढुञ्च ज्वलं तत् तवाद्भूतविलसितं
 पादपद्मं नमामि । तथाचीकृतं सुप्ते हरौ प्रकटशेषफलोपधाने लक्ष्मी-
 करानपरिसार्जितपादपद्मे इति । अथौ शेषशयनादुत्थाय भगवतो नर-
 देहाश्रयणं शास्त्रेषु पुराणेषु काव्येषु च रघवंशादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८ ॥

तन्मन्तव्या वज्रं न मृशति द्वारसार्गानपि स्वा
नर्थानर्थः सदय विवरेणोपयातीति वाचः ॥ ७६ ॥

रज्जुः शूपाह्वटमिव भुवं दुर्गतेदौर्गतीन्
स्वर्गद्वारं मनुजमिव च स्वीयसत्कर्मधर्मः ।

उद्धृत्य त्वां नयतु भ्रष्टिति जेहभारोऽतिबद्धं
दुःखाम्बोधेर्जनलिसलितः प्रार्थनेषा हतायाः ॥ ७७ ॥
मन्त्रप्राप्तस्त्रिपुरजयिनो सार्गवसरापि गर्वा
भक्तो लोकोत्सवविधिरपि स्वीयराज्याभिषेकः ।

इदानीमात्मनिवेद्यसाह हेति । हा सदय चिराकाङ्क्षितापि चिरा-
भिलषितापि त्वदङ्घ्रिं स्तव चरणस्य शुश्रूषा परिचर्यां नाघटत न अजनि
एषश्चान्त्या लृगश्चान्त्या । एषः कुशङ्गमो रिश्यः स्यादृष्टयाचलोचन इति
शेषः । न तु राक्षसत्वप्रकारकप्रसात्मकबुद्ध्या इति भावः । इष्टा अभि-
लषिता रजनीचारिसम्प्राप्तिः राक्षसप्राप्तिस्तु अजनि जाता मनेतिशेषः ।
तत् तस्मात् अर्थः प्रयोजनं स्वान् स्वीयान् द्वारसार्गानपि न मृशति
न मृशति अनर्थोऽप्रयोजनम् अनिष्टमिति यावत् विवरेण वन्ध्रेण उप-
याति उपसर्पति इति वाचो बहु मन्तव्याः आदरणीयाः ॥ ७६ ॥

रज्जुरिति । रज्जुर्हाम अतिबद्धं आत्मना अतिशयेन बद्धं घटं
कुशं कूपात् भुवमिव भूतलं यथा एवं स्वीयसत्कर्मधर्मः स्वकृतसद-
नुष्ठानजातादृष्टम् अतिबद्धं समवायित्वादिति भावः । दुर्गती नरके
तिष्ठन्तीति दौर्गतीन् नारकं मनुजं दुर्गतेर्नरकात्, नरको निरयो
दुर्गतिः स्त्रियामित्यमरः । स्वर्गद्वारमिव स्वर्गद्वारं यथा जेहभार-
स्तव प्रेमसञ्चयोऽतिबद्धम् एकान्तमद्वैतत्वाति भावः । इमं जनं मामि-
त्यर्थः । इतोऽस्माद्दुःखाम्बोधेर्दुःखसागरात् उद्धृत्य भ्रष्टिति द्रुतं त्वां नयतु
आपयतु हताया मृतकल्याया एषा प्रार्थना । इदानीमन्वत् किमपि न प्रार्थ-
नीयमिति भावः ॥ ७७ ॥

एते भग्नास्तदपि न क्षतः सिङ्घरीक्षे ह भङ्ग
 स्तेनात्मानं कलत्रयति भवत्स्वर्ध्वमायं जनोऽयम् ॥ ८१ ॥
 आयाताया अपि दयित ले तामसीं दक्षिण्यया
 लध्याक्रान्तां शमनवसतिं नारकहारपालैः ।
 नक्षन्तो यद्भवति तद्दिहालीलभोगावशेषात्
 स्पष्टं मन्त्रे हतकविधिनैवान्तकः प्रत्यषेधि ॥ ८२ ॥

भग्न इति । त्रिपुरं जयतीति त्रिपुरजयी च्यादेरिति व्याख्यातसूत्रे-
 येन । तस्य हरस्यत्वर्थः । चापो धनुस्तथा भार्गवस्य रेणुनेयस्य गर्वोऽ-
 हङ्कारोऽपि भग्नः, एवं स्त्रीय आलीयो राज्ये राजत्वे अभिषेकस्तथा
 लोकानामुल्लवविधिरुल्लवानुष्ठानञ्च भग्नः । एते भग्नास्तदपि तथापि
 किङ्कर्त्तव्या दास्या ननेति यावत् । नियोज्यकिङ्करप्रैथमुलिष्य परि-
 चारका इत्यमरः । जेहस्य प्रेन्तो भङ्गो न क्षतस्तेन हेतुना अयं जनो
 अहमित्यर्थः । आत्मानं भवता स्वर्ध्वमायं कलत्रयति गणयति अतएव प्रार्थय
 इति भावः ॥ ८१ ॥

आयाताया इति । हे दयित हे स्वामिन् । दयितः स्वामिकान्तयोरिति
 धरणिः । दक्षिणस्यां दिशि तामसीं तमोगुणबहुलां तथा नारकहारपालै-
 नरकदोषारिकैस्तद्वदति नृशंसत्वख्यापनाय तेरेवेति निर्दिष्टम् । अध्या-
 क्रान्ताम् अधिहताम् अतएव शमनवसतिं यमालयम्, वसती रात्रिवेश्मनी-
 रित्यमरः । यमालयस्यापि तन्नक्षत्रत्वादिति भावः । यथा भनिष्यपुराणम्
 यास्यं तमोमयं घोरं स्थानं प्राप्य नराधमाः । तिष्ठन्ति नरके घोरं न परि-
 ज्ञानचेतस इति । आयाताया आगताया अपि मे यदन्तो मृत्युर्न भवति ।
 अन्तो नाशोदयोर्नृत्युरित्यमरः । तत् तस्मात् इह अस्मिन् लोके आसी-
 लानां कष्टानाम् स्यात् कष्टं लच्छमाभीलमित्यमरः । भोगस्य अवशेषात्
 शेषसद्भावात् हतकविधिनैव दुर्नियत्यैव । नियतिर्विधिरित्यमरः । अन्तको-
 ऽन्तव्रतं शमनः प्रत्यषेधि प्रतिषिद्धेः । इति स्पष्टं मन्त्रे असन्दिग्धं जानामि ।

वाल्यान्नाथ प्रभृति भवता स्वीकृतोत्कालितश्च
 प्रेमैकान्तं गुणसहितमभिलक्षितोयः करो मे ।
 मूर्खान्मोजितशतशिलापट्टकं सोऽधुनाऽयं
 सत्सम्बन्धादिहमितिषेवाहते नाथहीनः ॥८३॥

तर्कोऽयं मे भवदपरतोऽदृष्टिसमस्योचनाभ्यां
 व्याजेनाभ्यां सततनिपतद्वास्यविन्दूत्कराणाम् ।
 किं सन्तुते प्रियत्रिरहजा दुःखधारा उताहो
 विज्ञायाता इतरविषया एव तापाद्विलीनाः ॥८४॥

अत्रायं भावः । ऐहिककष्टभोगो विध्यधोनः । नायसु शमनाधीनः । तत्र
 ऐहिकदुःखभोगकालावशेषे शमनक्रियायां सत्यां विधिभिर्प्रलब्धः
 स्यादिति विधिनेव मत्क्रियाकालमध्ये न त्वया ग्रहीतव्या इति शमनो
 निषिद्ध इत्येव सश्ववतीति ॥ ८३ ॥

वाल्यादिति । हे नाथ ! बाल्यात् शैशवात् प्रभृति भवता स्वीकृतो
 गृहीतो लालितोऽत्यादृतश्च मे मम यः करो गुणसहितः स्वगुणसाहायैः
 एकान्तं प्रेमलक्षितः प्रापितः । अस्त्रवेदविदयं मरुत्त्वता शैलवासवनुनीय-
 लक्षित इति वत् प्राप्तार्थानामपि गत्यर्थान्तर्गतत्वाद्वायन्तकर्तुरन-
 कर्षत्वम् । सोऽयं मूर्खः करोऽधुना इदानीं नाथहीनो नाथेन त्वया रहितः
 सन् सत्सम्बन्धात् मम सम्पर्कात् अर्थात् मम पाणिरित्यस्माद्धेतोरिदं
 स्त्रामिवियोगदुःखं भवतीति शेषः इति वृथा एवं मोधिनेव । बट्कृषी
 स्त्रियामित्यमरः । जिताः कठिनतया पराजिताः शतं शिलानां पटाः
 पेषणफलज्ञानेन तत् । एवं भर्तृ विरहदुःखादपि यत्र विदीर्णमिति भावः ।
 घटः पेषणपात्रेण इति मेदिनी । एतद्विशेषणं पाणिर्मुखले हेतुः । रज
 आहते ताडयति ॥ ८३ ॥

तर्कोऽयमिति । सततं निपततां सन्दमानानां वास्यविन्दूनास्युवि-
 न्दूनां श्रे उल्लासः कूटाः । पुञ्जराशी तूतकरः कूटमस्त्रियामित्यमरः । तेषां

विश्वद्विभ्यत् क्वचिद्वि चतं गूढभास्ते कदाचित्
याति स्थैर्यं न रणरणकाद्विक्लवञ्चे त एतत् ।
तौर्त्वांशोधिं क्वचिदपि निजोदन्तमावेदयिष्यत्
त्वत्पादान्तं द्रुतसहस्रं मे याति किं कार्यं गूढम् ॥ ८५ ॥
निद्रासन्त्यासपि द्युस्तरोद्गावयत्येव शीतिः
स्वप्नोपायैः कथमपि भवत्सङ्गलापादयित्रीम् ।

प्याजिन हलेन प्राभ्याम् एताभ्यां भवदपरतो भवदितरेभ्योऽलमिसङ्ग्राम-
दमाभ्यां तेषां दर्शनात्तृप्तिसमलभमानाभ्यामिति यावत् । लोचनाभ्यां
नेत्राभ्यां किं प्रियविरहजा भर्तृर्विरहजाता दुःखधारा दुःखसन्ततयः
धारा सैन्याग्रिमस्तन्वसन्त्वोरिति विज्ञः । स्यन्तन्ते चरन्ति । उताहो
किं वा । आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च इत्यमरः । विक्ला-
याताः प्रतिविम्बेनागताः अक्षयोः पतिता इति यावत् तथा तापात्
सन्तापात् विलोना द्रुता द्रुवोभूता इति यावत् । विक्लीने विद्रुतद्रुता-
वित्यमरः । इतरविषया भवदतिरिक्तदर्शनोया एव स्यन्दन्ते अयं मे तर्का-
वितकः । तद्विशेषेण वक्तुं न शक्नोमीति भावः ॥ ८४ ॥

विभ्यदिति । अहह खेदे विश्वद्विभ्यदतिभौतं मे मम एतच्चेतश्चित्तं
क्वचित् कदाचित् स्रुतमिष गूढमन्यैरलक्ष्यमाणं सदास्ते तिष्ठति । कदाचित्
रणरणकात् चिन्तातिशयात् विक्लवं विह्वलं सत् । विक्लवो विह्वल इत्य-
मरः । स्थैर्यं स्थिरतां न याति । पतिचञ्चलं भवतीत्यर्थः । क्वचिदपि किं
कार्यं किं कर्त्तव्यमिति विषये मूढमनिश्चिन्वानं सत् अशोधिं समुद्रं तौर्त्वां
उत्तीर्यं निजोदन्तं सौयज्ञत्तन्तम्, स्वके नित्ये निजं त्रिष्विति वृत्तान्त
उदन्तः स्यादिति चामरः । आवेदयिष्यत् विज्ञापयिष्यत् निवेदनाय
इत्यर्थः । द्रुतं सत्वरं त्वत्पादान्तं तव चरणान्तिकं याति उपसर्पति ।
अन्तं स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिष्विति मेदिनी ॥ ८५ ॥

सौभाग्यं मे नियतमथवा तां हरन्तीरजिन्याः

सुप्तं रात्राविव सरसिजं क्वेह तत्सङ्गवार्ता ॥ ८६ ॥

अङ्गोपाङ्गैरहमहमिकापूर्वकं दर्शयमानां

मानातीतां तदनुजनुषो विस्वतो आह भक्तिम् ।

उत्तीरेताः श्रुतिविवरयोर्लक्षणस्यातिथित्वं

वास्यैः स्नाता इव षष्ठमथ क्लेशहारिन्वयेथाः ॥ ८७ ॥

हा कारुण्यमृतजलनिधे हा महारथप्रबन्धो

निद्रामिति । गुह्यतरा भीतिः सप्तोपायैः सप्त एव उपायास्तैः कथ-
मपि अतिगोपनेन भवता सङ्गं संयोगम् आपादयित्रीं जनविष्यन्तीम्
शीलायै तन्वर्जनान्न कर्मणि षष्ठौ । अन्यामपि निद्रा मुद्रावयति दूरी-
करोति । अथवा सम सौभाग्यं भाग्यवत्त्वं तां निद्रां हरत् गृह्यत्
रात्रौ अश्वोजिन्याः पद्मलतायाः सरसिजं पुष्पमिव नियतं निश्चितं
सुप्तं शयितं तथैव निद्रया सह शयितमित्यर्थः । इह इदानीं तत्सङ्गवार्ता
तया निद्रया सङ्गस्य सखन्वस्य वार्ता क्व सुतरां तत् सम्बन्धो नास्तीति
पूर्वाङ्गाभिहितमनुचितमिति भावः । एतत् पर्यन्तं रामस्यत्वभिहि-
तम् ॥ ८६ ॥

अङ्गोपाङ्गैरिति । हे क्लेशहारिन् पवन अथानन्तरं वास्यैर्नेत्रवारिभिर्भृशम्
अत्यर्थं स्नाता इव एता वक्ष्यमाणा उत्तीर्णापितानि । अङ्गाणि हस्तादीनि
उपाङ्गमङ्गल्यादि तैः कर्तृभिः अहमहमिकापूर्वकं दर्शयमानां प्रकाश्य-
मानां मानातीतामपरिमितां आह भक्तिं स्नातरि ज्यायसि भक्तिं विश्रुतः
पुष्यतस्तदनु तदनन्तरं अनुर्जन्म यस्येति तदनुजनुषस्तदनुजस्य, अनुर्जनन-
जन्मानौत्यमरः । लक्षणस्य तन्नाम्नः श्रुतिविवरयोरतिथित्वं आह ल्वं नयेथाः
प्रापय । एताउत्तीर्णलक्षणं आवयेत्यर्थः । अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं
यो भवत्यहङ्कार इत्यमरः । इतराङ्गापेक्षया अहं साधुतरां भक्तिं दर्शया-
सौत्येवं रूपोऽङ्गानां परस्परमभिमानोऽत्राहमहमिका ॥ ८७ ॥

हा रक्षिन् हा सुविनयरसासृष्टवाञ्छान्तरात्मन्
 हा सत्कर्मविगणिततनूपात हा पक्षपातिन्
 क्वेदानीं ते सदुपरि दयास्नेहदाक्षिण्ययत्नाः ॥८८॥
 सन्तप्तायां पथि पथि श्चशं मन्थरत्वं तवासीत्
 वास्योद्रेकस्तव मयि वने पाकधूमैराकुलायाम् ।
 स्वैर्यं चेतोऽलभत रजनौ मत्सुषुप्तौ तवैत-
 च्चिन्नत्पुण्यां विपदि त्वत्त्वत्सुखो नाकुलं यथात् ॥८९॥

हा कारुण्येति । कारुण्यमेवास्मत् तस्य जलनिधिः सिन्धुः । हा
 तथाभूत । हा महारण्येषु बन्धो कृतसहृत्कर्मन् । हा रक्षिन्
 विपत्सु रचाकृत् । सुविनयस्य रसेन द्रव्येण प्राप्तो लिप्तो वाञ्छामन्त-
 रात्मा च यस्य सः हा तादृश । शृङ्गारादौ विपे वीर्य्यं गुणे रागे द्रवे रस
 इत्यमरः । मत्कर्मणे मत्कार्याय अविगणितोऽगणितस्तनूपातो देह-
 पातो येन सः हा तथोक्त । हा पक्षपातिन् मदेकक्रियाभिलाषिन् ।
 इदानीं ते तव सदुपरि महिषये दयास्नेहदाक्षिण्ययत्नाः क कुच गताः
 दाक्षिण्यं सारव्यन्, दाक्षिणे सरलोदरावित्यमरः ॥ ८८ ।

सन्तप्तायामिति । पथि वनागमनमार्गं मयि श्चशर्मतिशयेन सन्तप्तायां
 रविकरैरुत्तप्तायां सत्यां तव मन्थरत्वं गतेर्मान्द्र्यम् आसीत् । मन्दगामी तु
 मन्थर इत्यमरः । एकत्र सन्तोपोऽपरत्र मान्थर्यमित्यसङ्गतिरिवसुत्तरवापि ।
 तथा वने पाकधूमैराकुलायां व्याकुलायां मयि सत्यां तव वास्योद्रेकोऽशुसञ्चार
 आसीत् । तथा रजनौ रात्रौ मत्सुषुप्तौ ममातिनिद्रायाश्च सत्यां तव चेत-
 च्चित्तं स्वैर्यं स्थिरताम् अलभत अगमत् । सुषुप्तौ स्वमनस एव चाञ्छन्निवृत्ति-
 रुचितेति भावः । तदुक्तं माण्डूक्योपनिषदि यदा सुप्तो न कञ्चन कामं
 कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तमिति । एतत्तु चित्रमः श्चय्यं
 यत् मम एतस्यां विपदि त्वत्त्वत्सुखं मानसम् आकुलं न स्यात् । सर्वेषामेव

दोषासृष्टे तिलिरहरवद्धर्मप्रसूतिभूसौ
 योभूद्वत्स त्वयि युवतरो मे दुर्वचन्यापराधः ।
 अहंसेनं सदयहृदय चन्तुमेषोऽञ्जलिर्ले-
 योधादोषान् प्रति हि विहितोऽनुग्रहः शास्त्र कृद्भिः ॥ ६० ॥
 मासुद्धर्तुं कुरु परिकरं वैसुखं मात्सयासौ
 क्लृष्टहृदयसि नयवन्तुत्तवाधं सहिष्ये ।
 किन्तु हीषान्तर इह वधूर्नास्ति निर्वासनीया
 चिह्नाच्छेदं सयि ससुचितं प्रखिन्ता हृदमाङ्गः ॥ ६१ ॥

अज्ञतकारणानां त्वमसि फलभीक्ता सुतरां महिषयपि तव मनो व्याकुलता
 युक्ता अतस्त्वद्दर्शनादाश्चर्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

इदानीं संज्ञतापराधमास्मृत्याह दोषेति । हे वत्स ! तिमिर-
 हृदयत् आस्करवत् दोषासृष्टे दोषैः पापैः पचे दोषया रजन्या असृष्टैः ।
 दोषः स्याद्दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि चेति विश्वः । तथा धर्मस्य पुण्यस्य
 पचे, यमस्य ससूतिभूसौ उत्तिभूसौ । धर्मः पुण्ये यमेपि चेति विश्वः ।
 त्वयि दुर्वचन्या दुर्वचनेन मे मम यो युवतरो गरीयान् अपराधोऽभूत् । मारी-
 चकतरामात्तंस्त्ररेण विह्वलीभावावसरे इति शेषः । हे सदयहृदय ! एनं
 अपराधं चन्तुं तितितितुमर्हसि एष मे अञ्जलिः । अयं मयाञ्जलिः
 क्लियते इत्यर्थः । हि यस्मात् योषाया जोषितो दोषान् अपराधान् प्रति
 स्त्री योषिद्वला योषेत्यमरः । शास्त्रकृद्भिर्मुनिभिरनुग्रहोविहितः कर्त्त-
 व्यत्वेनाभिहितः । यथा शङ्खलिखितौ । अदृष्ट्या माता पितरौ ज्ञातकपुरो-
 हितौ परिज्जाजकवान्प्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशीलाचारवन्तस्ते हि धर्म-
 प्रतिबारा राज्ञः स्त्रीबालवृद्धास्त्रपस्त्रिनस्तेभ्यः क्रोधं निजह्यादिति । कात्या-
 यनः । बालवृद्धातुरस्त्रीणां न दृष्टस्ताडनं दम इति ॥ ६० ॥

ननु गरीयानयमपराधः कथं चन्तव्यः स्यादित्याशङ्क्याह मासुद्धर्तु-
 मिति । हे नयवन् नैतिकशुभल मासुद्धर्तुमितः स्वस्थानं नेतुं परिकरं

न व्याहृतं वदनमधुना लज्जया सञ्चमानं
 साभूत् पृच्छा किमिति नितरां कुण्ठति स्वागच्छते ।
 तच्चेद्ब्रौडालवमपि दृशाऽधारविष्यत् तदा प्राङ्-
 नैवावच्छत् सुनिपुण्य तथाऽनञ्चराण्यञ्चराणि ॥ ६५ ॥

समारणं गात्रिकावस्वरूपां सजां वा कुर्व । भवेत्परिकरः प्राते पर्यङ्गपरि-
 वारयोः । प्रगाढगात्रिकावन्धे द्विविकारभयोरपीति विश्वः । वैमुखं विमुखतां
 मास्य यासौर्न गच्छ । मान्धेनघोष्याविति टी । चेत् यदि तद्वृत्तं तस्यापरा-
 धस्य दण्डं नयसि प्रापयसि उद्वृत्तेति श्रेयः तदा सुक्तवाधं व्यथारहितं यथा
 स्यात्तथा । पौडा वाधा अथवा दुःखमित्यनरः । सहियो । तत्र न किमपि
 दुःखमनुभविष्यामीति भावः । नन्वयमेव दण्डोऽज्ञातस्तत् किं न सहसे
 इत्यायङ्गायामाह किन्त्वित्यादि किन्तु बधूनबोडा योमिददहम् । बधूः क्षुधा
 नबोद्धन्वीभार्यापृष्ठाङ्गनासु चेति विश्वः । इह क्षीपान्तरे निर्वासनीया निर्वा-
 सनाह्वी । नास्ति तत् क्षीऽपरोदण्डोऽभिमत इत्यत्राह पण्डिता सुनयः मयि
 ज्ञतागसौति श्रेयः । जिह्वाच्छेदं जिह्वाकर्त्तनं दण्डं समुचितं न्याय्यमाहः ।
 यथाहारौतः मिथ्यादूषिणां मेनकानां जिह्वां छिन्द्यादच्छेद्येद्या सहस्रमिति ।
 नारदोऽपि अनृताख्यानशौलानां जिह्वाच्छेदी विशोधनमिति ॥ ६६ ॥

लक्षणमिति वाक्प्रयोगे सुखस्य निर्लज्जतानिन्दां परिहरति न व्याहर्तु-
 मिति । स्वागच्छः स्वकृतापराधादेतोस्ते तव वदनं सुखम् अधुना इदानीं
 लज्जया सञ्चमानं ससंपृच्छमानं सत् किं कथं व्याहर्तुं वक्तुं नितरामतिशयेन
 न कुण्ठति न मन्दोभवति हे सुनिपुण्य सुविज्ञ । प्रवोषे निपुणाभिज्ञविज्ञति-
 च्यातशिञ्जिता इत्यमरः । इति पृच्छा एवं जिज्ञासा साभूत् तवेति श्रेयः ।
 कथं नैत्यत्राह चेद्यदि तद्वदनं दृशा चक्षुषा ब्रौडालवमपि लज्जालेशमपि ।
 मन्दार्चं ह्रीक्षुपाः ब्रौडंति लवलेशकलाणव इति चासरः । अधारविष्यत्
 तदा प्राक् तदानीम् अनञ्चराणि अवाच्यानि । अनञ्चरमवाच्यं स्यादित्यमरः ।
 तथा तादृशानि अञ्चराणि वर्णान् नैवावच्छत् नावच्छदेव । अचरं ब्रह्मवर्ण-

सप्रत्याशं पुनरुपगमे जीवितं धारयन्त्यां
 यद्येकान्तं सयि वत युवां निःस्पृहौ तन्न गोप्यम् ।
 चेलं लम्बानलमिष समुत्सृज्य सद्योऽविषह्यम्
 संजातापह्नतिकरमिदं जीवितं निर्दृताख्याम् ॥ ६३ ॥
 एवं तावत् खलु हितकरौमाशिषं संप्रशासे
 लक्ष्येऽन्यस्मिन् जनुषि च भवद्वन्द्वभावौ लभेय ।
 देहं लब्ध्वा पुनरपि यथा पद्मिनी शैशिरान्ते
 तत् 'पौहाह' दिनसिंहिरयोः पौर्वसेकान्तमेति ॥ ६४ ॥

योरिति विश्वः । तथा व्याहृतवतीमुखस्य क लज्जावसर इति भावः ॥ ६२ ॥

अधुना हावेवोद्दिश्य लक्षणं प्रत्याह सप्रत्याशमिति । पुनरुपगमे पुनः
 समीपगमने सप्रत्याशं प्रत्याशया सहितं यथास्यात्तथा जीवितं जीवनं
 धारयन्त्यां वहन्त्यां मयि युवां यदि एकान्तं नितरां निःस्पृहौ निराकाङ्क्षौ ।
 इच्छाकाङ्क्षासृष्टेहाहडिल्यमरः । स्यातमिति शेषः । विवचातः कारकाणि
 भवन्तीति न्यायात् पुष्ये स्पृहा । तपोवनेषु स्पृहायानुरेपित्वादिवत् स्पृहिणः
 योगे मयीत्यत्र न चतुर्थी । अतएव कादम्बर्या उत्तरगागे दृष्ट्वा च तं तादृशं
 निःस्पृहाप्याल्लनि परं भयमुपगतवती चेतस्यकरवमिति । तत् निःस्पृहत्वं
 न गोप्यं गोपनीयम् । तदा किं कार्यं त्वया इत्यत्राह चेलमित्यादि संजात
 आपह्नतिकर आपलम्बन्धो यस्मिन् तत् अतएव अविषह्यं सोढूमशक्यम् इदं
 जीवितं लब्धो अनलोवह्निर्यत्र तत् तादृशं चेलं वसनमिष चेलं वसनमंशुक-
 मित्यमरः सद्यस्तत्क्षणे समुत्सृज्य त्यक्त्वा निर्दृता सुस्थिताख्याम् ॥ ६३ ॥

एवमिति । एवञ्चेत् तावत् तदा इमां वक्ष्यमाणां खलु आशिषमभिभर्षेति
 मतार्थं सप्रत्यासे प्रार्थये । यद्यपि आङ्पूर्वास्तु शसिङ् शसुङ् शसुलङ्ङा-
 शिषि स्मृता इत्यनेन आङ्पूर्वस्यैव शाखेराशीरर्थं नियच्छति कविकल्पद्रुमस्त-
 यापि क्षचिदन्यपूर्वस्यापि सोऽर्थः प्रतिपत्तव्यः अतएवोत्तरचरिते इदं कविभ्यः

तामुत्सृज्य प्रति निजपुरीं मन्थरां निर्विलम्बं
 शोकान्मुग्धा लस च भगिनीवोधयेतं निवृत्तौ ।
 वार्त्तालौल्यादय कथसियं नागतोवाच किं वे-
 त्याधिः पृष्टौ वनवदिति ताः आवयेतं प्रवीरौ ॥ ६५ ॥
 आकौमारं जनकभवने यौवने भर्तृगेहेऽ
 परस्तक्रोधप्रसरविधिना लम्बितैकावरोधाः ।
 सर्वा एव ज्ञानमपि वयं नान्दभूसाक्षिदुःखं
 जातेपाद्यप्रसृति खलु वः स्वप्नसाक्षावलोक्या ॥ ६६ ॥

पूर्वभ्योनमोवाकं प्रगाम्नाह इति । प्रार्थनीयमाह लभ्य इत्यादिना अहं लभ्ये
 प्राप्ये अन्यस्मिन् जनपि जन्मनि च भवद्वन्द्वुभावौ भवतोर्दयोर्वन्दुभावौ देवर-
 भर्तृभावौ लभेय प्राप्नुयाम् । यथा पद्मिनी पद्मलता शैशिरान्ते शिशिर-
 ऋत्वपगमे माघफाल्गुणमासावसान इति यावत् । तपस्तपस्वी शैशिराहत्-
 रिति युतेः । पुनर्हं लब्धापि दिनमिहिरयोर्दिवसार्कयोः पौवं पूर्वकालीनं
 तत् एकान्तं परमं सौहाहं एति प्राप्नोति तददहसपीत्वर्धः ॥ ६४ ॥

अन्यदपि प्रार्थयति मामिति । मन्थरां मन्दगामिनीं मामुत्सृज्य त्यक्त्वा
 निर्विलम्बमविलम्बं यथास्यात्तथा निजपुरीमयोध्यां प्रतिनिवृत्तौ परा-
 गतौ प्रवीरौ युवाम् । मन्थराया मे सहयोगादेव विलम्बसम्भव इति भावः ।
 शोकात् मुग्धा मोहं गता मामदृष्टेति शेषः । मम भगिनीमाण्डवीप्रसु-
 खाद्य बोधयेतं बोधं नयेतम् । अथ वार्त्तालौल्यात् महावार्त्ताया विषये
 सत्पणात्वात् अत्यभिलाषादिति यावत् । लोलसलसत्पणायोरित्यमरः ।
 इयं सीता कथं नागता किं बोधाद्य आभिर्भगिनीभिव्लवन्निर्भरमिति
 पृष्टौ जिज्ञासितौ युवां ताः भगिनीरिति वचनमात्रं आवयेतम् ॥ ६५ ॥

भगिनीनां द्वावयितव्यमाह आकौमारमिति । आकौमारं कौमार-
 नभिव्याप्य परिणयात् प्रागिति यावत् । जनकभवने पिष्टगृहे तथा यौवने

तत् क्वाख्यं वितर नितरात्त्र विज्ञानुकम्पिन्
दृश्यत्योर्नौ सवितर विशाक्तोक्कृत्तयोर्नक्षत्रम् ।

केशन्यस्तातिसुरमिरजोगन्धर्मीशामिनन्दं

गन्धोद्वाहिन् धर च परलं प्रत्याभिज्ञानलेहि ॥६७॥

किं खिद्याख्यस्ववृत्तवचनो वासतां दक्षिण्यत्वा-

न्तदुग्रत् तव किल सतां निर्विरोधा हि धर्माः ।

विषाहात् परं भर्तृगेहे पतिगृहेऽपि अस्तस्यक्तः क्रोधप्रसरः क्रोधवेगो येन
स तादृशेन । प्रसदः प्रणये वेगे दूति विश्वः । विधिना भाग्येन ललितः प्रापित
एकोऽद्वितीयो अवरोधोऽन्तःपुरं वाभिन्ताः । अन्तःपुरं स्वादवरोधनम् ।
शुद्धान्तश्चावरोधस्येत्यमरः । तथोक्ता वयं सर्वा एव क्षणमपि अजिदुःखं
अच्छोर्दुःखमदर्शनजमिति यावत् । न अन्वभूम अनुभूतवत्त्वः प्रद्यप्रवृत्ति
खलु केवलमद्य प्रवृत्ति एषा अहमित्यभिप्रायः । वीयुष्माकं सप्रमात्रावलोक्या
स्वप्नावसरमत्रदर्शनीया जाता ॥ ६६ ॥

इदानीं पुनर्वातमभिदधाति तदिति । हे विश्वानुकम्पिन् तत् तावत्
अत्र सदुपकारविषये नितरामतितरां काश्चस्वमनुकम्पां वितर । देहि हे
नभस्त्रन् निशायाः कोकयोश्चक्रवाकयोरिव वृत्तिः स्थितिर्ययोस्तथाभूतयो-
र्धर्मात् कारिराशिश्चमयकूलस्थित्या जातविरहयोः । कोकश्चक्रश्चक्रवाक
इत्यमरः । नौ आवयोर्हृम्यत्योः पतिपत्योः सख्यन्ते त्वं सवितर सवितेवाचर
अर्थ्यवत् संयोजको भवेत्यर्थः । सवित्शब्दात् घान्ङ्यक्तो इत्याचारार्थे किः
तस्य च सर्वभावस्ततोधातुसंज्ञायां सवित् इति नाम धातोर्ग्याहिस्ततः
वपुशुणहि लोपाः । तथा हे गन्धोद्वाहिन् एहि आगच्छ ईशामिनन्दं भर्तु-
दमितन्दनीयं केशन्यस्तातिसुरभिरजागन्धं केशन्यस्तस्य केशेषु दत्तस्य प्राग्-
ग्रेषः अतिसुरभिरजलः अतिसुगन्धिचूर्णस्य यो गन्धस्तद्रूपं परमसुत्कष्टं यतो-
ऽभिकं न लक्ष्यवतीति भावः । प्रत्याभिज्ञायते मदीयवाक्यत्वेन निश्चीयते
अनेनेति प्रत्याभिज्ञानं संशयनिवारकमिति यावत् । धर गृह्याण च ॥ ६७ ॥

वान्द्रं तज्जादिह परिहरन् सत्वरः उत्तरश्रा-
 लृञ्चाहञ्चागुग युगपदेवोत्तराशां ब्रजेव ॥ ६८ ॥
 अन्यत्रस्यं सपदि नयतोपत्यभूमिं सुदूरां
 नृत्वा पय्यान् प्रतिवचनतां गच्छतो सर्वरांस्ते ।
 श्रुत्वाचास्तास्तुपरिणतेः कथुक्त्वाकथायाः
 संवत्साम्राष्ट्रांसि तदत्तं विस्तरैस्तु प्रयाहि ॥ ६९ ॥

किमपि प्रतिवचनमनुपलभ्याह किंस्त्रिदिति । हे सत्तर अतिशयेन
 साधो अकृत वचनः अकृतवाक् प्रयोग स्वं किं स्त्रित् किं वामतामेतद्विप-
 रीततां मत्प्रार्थितविषयवैकुस्यमिति यावत् । वामोवल्लुगुप्रतीपयोरित्यमरः ।
 यास्यसि प्राप्स्यसि दक्षिणत्वाहेतोः एतत्तव न युक्तं यस्मात् सतां साधुनां
 किल धर्मानिर्विरोधा अविच्छाः । दक्षिणस्य वामत्वे विरुद्धधर्मतास्यादिति
 भावः । तज्जावान्द्रं रुन्दस्य भावमलसतां परिहरन् त्यजन् । मन्दसुन्दपरि-
 दृज घालस्यः शीतकीलसोऽदुष्ण इत्यमरः । इह अस्मिन् कार्ये कन्वस्त्वव-
 यायुक्तः स्या भाव हे आशुगतस्य अहञ्चागुगपदेव एकदेव उत्तराशां ब्रजेव
 त्वच्च उत्तराशानुदीचीं दिशं ब्रजेः अहञ्च उत्तराशां भर्तुः प्रतिवाचनाकाङ्क्षां
 ब्रजेयमित्यर्थः । उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वादीष्वीत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विरा-
 टस्य तनये दिशिषोत्तराइति । आशामृणादिशोः प्रीक्षा इति च विश्वः ।
 क्रियाकालयोरेकत्वे परस्त्रीयामिति नियमादस्मद्विभक्तिरिवात् ॥ ६८ ॥

अधुना पर्यध्वनिं प्रतिवचनमनुमायाह अन्यत्रेति । अन्यत्रस्यम् अन्य-
 स्थानस्यं वस्तु सपदि तत्क्षणे सुदूरामनासन्नामपि अन्यभूमिं नयतो गम-
 यतस्तेतव प्रतिवचनतामुत्तरतां गच्छतः प्राप्रवतः पय्यान् पतसुखन्विनो
 सर्वैरान् ध्वनीन् श्रुत्वा तथा अस्तमवसितं अमुखं दुष्मन्तवियोगदुःखं परि-
 णतावुयसंहारे यस्याः सा तथाविधायाः अस्तं क्षिप्तेष्यवसिते इति मेदिनी ।
 कथुक्त्वाकथायाः ब्रकुक्त्वाकथाया महाभारताभिज्ञानशकुन्तलादिप्रसि-

पन्थानोऽसौ प्रतिगति शिवाः सन्वितो गच्छतस्ते
 लूत्तावसरां त्वयिकृतसदासन्निधानोऽष्टवृत्तिः ।

अधश्चान्तिं तव परिहरेच्चाशुक्लस्यै प्रयागा-
 ल्लया शस्तं तस च जनयेद्वह्मभावाद्दिलोच्चम् ॥ १०० ॥

इति श्रीकृष्णनाथशर्मवृत्तिर्वातदूतः एतावत् ॥

दाया इति यावत् । सृत्वा चिन्तयित्वा च । सृत्वर्थदेशास्वेति कर्मणि-
 षष्ठी । संतस्ता अतिभोतापि अहं शाश्वसिनि आखासं प्राप्नोति तत् तस्मात्
 विस्तरैवाविस्तारैरलं प्रभूतवाक्प्रयोगो मे विफल इत्यर्थः । विस्तारो
 विग्रहीत्यासः स च शब्दस्य विस्तर इत्यमरः । त्वं प्रयाहि गच्छ ॥ ८८ ॥

सङ्गलमाशस्ते पन्थान इति । इतो अस्मात् स्थानात् गच्छतस्ते तव प्रति-
 गति गतिं गतिं प्रति विषयार्थोऽव्ययीभावः । असौ प्रागभिहितः पन्थानः
 शिवा सङ्गलाः सन्तु । तथा अष्टौ चित्यादयो मूक्तं वस्तुनवो यस्य लोऽष्ट-
 वृत्तिः शिवस्त्वयि तत्पन्नरूपायां अस्यां सूचीं वायोहंरस्य सूच्यंष्टकान्तर्भा-
 वादिति भावः । कृतं सदासन्निधानं सर्व्वदावस्थानं येन स तथाभूतः सन्
 तव अधश्चान्तिं गतिश्चमच्च परिहरेत् प्रतिवध्नात् । तथा अनुकल्प्यै सदयः
 सन् प्रणामाञ्जलिभ्यामाशस्तं याचितम् । आज्पूर्वस्य शंसतेरूपम् । बहभावात्
 रातणकतावरोधात् संसाराच्च सम विमोचं मुक्तिश्च जनयेदुत्पादयत् ।
 अनुकल्प्यैत्यादिना सौता कविश्चात्मगतमाशस्तेऽस्य इति बोध्यम् ॥ १०० ॥

सप्ताष्टसप्तशुक्लांशु प्रसाणे शाकहायने ।

आपादशक्तःसप्तस्यां टीकेयं पूर्णतां गता ॥

तवद्वीपासन्नभूमौ श्रीसद्भागीरथीतटे ।

ग्रामं पूर्व्वस्थलीं नाम विद्धि वासस्थलीं सम ॥

इति वातदूतटीका समाप्ता ॥ ० ॥

